

ԾԱՅԻԿ

ԿԱՆԴԵՍ ԿԻՍՎԱՍԵԱՅ

ԳՐԱԿԱՆ, ԳԻՏԱԿԱՆ
ԵՒ
ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ

ԺԸ. ՏԱՐԻ
ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ ԹԻԻ 16

ԳՐՈՒԱԾՔՆԵՐ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՓԱՆՈՍԵԱՆԷ
ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐԷ
ԼԵՒՈՆ ՔԻՐԻՇՃԵԱՆԷ
ՎԱՐԴԳԼՍԷ
ՍՈՒՐՍԱՐԷ
ԵՂՈՒԱՐԴ ԳՕԼԱՆՃԵԱՆԷ
ՕԼԻԱԷ
ՍԷՐՍԷՏԷՍԷ
ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆԷ
ՎԵՔԹՈՐ ՀԻԿՈՑԷ
ԷՕՃԷՆ ԿԻՐԻԷ

ԳՐԱԺՈՒՄ ՆՇԱՆ-ՊԵՊԻԿԵԱՆ, Կ.ՊՕԼԵՍ

Ս. ԱՎԵՐԵՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՍՈՒՐՍԱՐ.—Հայ ուսուցչին նիւթականը	145
ԺՕՌԺ ՍԱՆ ԵՒ ԿԱՐԱՊԵՏ ՓԱՆՈՍԵԱՆ	
ՀՐԱՆՏ ԱՍՍՏՈՒՐ.—Լիֆթոր Հիւկոյի դամբանականը ժողով	
Սանի դագաղին վրայ	151
ԿԱՐԱՊԵՏ ՓԱՆՈՍԵԱՆ.—Խորհրդածութիւններ ժողով Սանի	
մահուան առթիւ	153
ՎԱՐԴԴԷՍ.—Ժամացոյցը (Բանաստ)	157
ՕԼԻԱ.—Արդի ժամանակներու հրաշքներ (Բրոգ. Բուխլընպօզի	
գիւտը)	158
ԷՕՃԷՆ ԿԻՐԻ.—Իրլանտական երգ (Բանաստ)	166
ԼԵԻՈՆ ՔԻՐԻՇՃԵԱՆ.—Դոկեմականի մը յիշատակները (Բ.)	167
ԵԴՈՒԱՐԴ ԴՕԼԱՆՃԵԱՆ.—Դարուս շաւտեստութիւնը (Բ.)	172
ՄԷՐՍԷՏԷՍ.—Դանիական գրականութիւնը	178
ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ.—Մեր կեանքին (Բրոնիկ)	187

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

ՊՈՒՍՈՑ ՀԱՄԱՐ

Տարեկան (2½ թիւ) 45 դրուչ. Վեցամսեայ (12 թիւ) 23 դրուչ:

ԳԱՒԱՌՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

Տարեկան (2½ թիւ) 54 դրուչ. Վեցամսեայ (12 թիւ) 27 դրուչ:

ԱՐՏԱՍԱՀԱՄԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

Տարեկան (2½ թիւ) 12 ֆրանք:

Ձեռքէ՝ թիւ 2 դրուց

Բաժանորդագրութիւնները թիւի վրայ կը հաշուուին:

Ծանուցման, բաժանորդագրութեան եւ թերթին վերաբերող
ամէն կարգի դործառնութեանց համար զիմեւ մի՛ միայն՝

{زاغيك غزته سي}

درعاليه ده اسكي ضبطيه جاده سنده ۷۲ نومرو

Կ Ի Ս Ս. Մ Ս Ե Ա. Յ «Ծ Ա. Ղ. Ի Կ»

Կ. Պոլիս, Էսկի-Չապթիէ փողոց, թիւ 72

JOURNAL "DZAGHIK,"

Constantinople, Rue Eski-Zabtié, N° 72.

ՇԱՀԻԿ

ԿԻՍԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ

ԺԸ. ՏՄՐԻ (580) — ԹԻԻ 16

1 ՄԱՅԻՍ 1905

ՀԱՅ ՈՒՍՈՒՑՉԻՆ ՆԻԻԹԱԿԱՆՈՒ

«Ոչ միայն բանի կեցցէ մարդ, այլ հացի»

Տօքթ. Աճէմեան պէշի Ուսումն. Խորհրդոյ ատենապետութիւնը սկսաւ ուսուցիչներուն նիւթականին խնդրով: Ասիկա պատիւ կը բերէ յարգելի Տօքթորին, որ գիտցաւ մասը դնել մեր կրթական խնդրոյն բուն վէրքին վրայ: Բայց անշուշտ ակտաճանաչութենէն յետոյ, իրաւունք ունինք դարմանին սպասելու:

Թորդոմեան էֆ.ի օրով հաստատուած Ուսուցչաց Օգնութեան Մնտուկը առաջին քայլն էր, բայց այդ հաստատութիւնն իսկ ապացոյց մըն է թէ՛ ուսուցիչներ ողորմութեան կարօտ մարդիկ են. աւելի լուրջ, հիմնական, արդար կարգադրութիւններ անհրաժեշտ են՝ այդ ողորմութեան Մնտուկը բացառիկ պարագաներու մէջ միայն արժեցնելու համար: Ուսուցչական ներկայ վարձատրութեան եղանակով, ամէնքն ալ, օր մը, այդ Մնտուկին դիմելու պէտք պիտի ունենան դրեթէ առանց բացառութեան և առանց չափազանցութեան: Բացի Պոլսերնակ այն մէկ քանի ուսուցիչները՝ որ իբր այցելու ուսուցիչ կրնան խնայողութիւններ ընել, մնացեալ ուսուցիչներուն առածը հազիւ թէ կը բաւէ տարրական ապրուստի մը պէտքերուն: Ուսուցիչներուն ամսականը որոշող աղաները նախ կը հաշուեն անոնց ապրուստի հաւանական ծախքերը և յետոյ զանոնք պաշտօնի կը կոչեն՝ ըստ այնմ որոշուած եղանակով: Այս եղանակը տգեղ է, ճիշդ կը նմանի կենդանիի մը տրուած ration d'alimentationի, բայց իրականութեան մէջ այս ա'յսպէս է: Դժբաղդաբար կը հաւատամ թէ ճիշտ է, կամ ճշմարտանման՝ հետեւեալ ցանկը.

100 ուսուցիչներէ	10ը կը առանան ամսական	6-8	ոսկի
—	20ը	4-5	—
—	50ը	2-3	—
—	20ը	1-1 ¹ / ₂	—

Աւելցնենք թէ՛ Ե-Ն-Կ ոսկի ամսական վճարող վարժարանները կը գտնուին այն տեսակ քաղաքներ՝ որոնց մէջ կարելի է ապուստի ծախքերէն բան մը աւելցնել : Հետեւաբար՝ հաշիւ թէ համեստ ապրուստի մը կը բաւեն այդ ամսականները՝ որոնք ընդհանրապէս մանրուք դրամով կը վճարուին, թաղային գանձին կուսուստ մը չըլլալու համար : Պէտք է դարման տանիլ իրաց այս անարդար, ամօթալի և տխուր կացութեան :

Մինչեւ հիմայ ո՛չինչ, ո՛չինչ է եղած ուսուցիչներու նիւթականին համար : Խնդիրը շատ terre à terre նկատուած է մեր կըրթական վերին հսկող մարմիններու ամպածրար գլուխներուն համար : Տարօրինակ մարդիկ ենք, մենք Հայերս, կը զբաղինք անամէջ, աւելորդ բաներով, մտնալով ինչ որ կենսական է, անհրաժեշտ է և հիմէն պիտի վերցնէ շատ մը անպատեհութիւններ : Կը զբաղինք խնդիրներով՝ որոնք ինքնին պիտի վերնային եթէ բուն արմատը վնասէինք : Թղթատեցէ՛ք մեր օրաթերթերու հաւաքածոները, հետեւեցէ՛ք անոնց հրատարակութեանց . անոնց մէջ պիտի տեսնէք իւր թէ ընկերական այլ և այլ խնդիրներով զբաղող յօդուածներ, որոնք ծիծաղ կը պատճառեն, եթէ երբեք արգահատելի չեն իրենց հիմնականութենէ զուրկ հանգամանքովը : Պրովտեցէ՛ք Ուսումն . Խորհուրդներու և Հոգաբարձութեանց արձանագրութեան տոմարները՝ ուսուցիչներու նիւթական վարձատրութեան մասին ոչինչ չպիտի գտնէք : Ծրագիր, կանոնադրութիւններ, տնօրինութիւններ, որքան որ կ'ուզէք, և ասոնցմէ շատ աւելի ուսուցիչ անխմատ նիւթերու մասին որոշումներ, բայց այդ ամէնը գործադրող ուսուցչին տրուելիք վարձքին նկատմամբ, ինչպէս նաև ուսուցիչը դրամով քաջալերելու, անոր աշխատութեան արդար իրաւունքը հաստատելու մասին կատարեալ անտարբերութիւն :

Շատ յանդուգն պիտի ըլլար ըսել թէ՛ Հոգաբարձութիւն և Ուսումն . Խորհուրդ՝ միայն գիւրին գործերու փարած են : Օրինակի համար, Փրանսական վարժարաններու համար գծուած ծրագիրներ, կամ կաղմական կանոնադիր մը թարգմանել, պատշաճ յապաւումներով կամ յաւելումներով, քան թէ՛ դրամական լուրջ կաղմակերպութեամբ մը զբաղիլ : Սակայն ինչի՞ վերադրել այսքան ծանր պատասխանատուութիւններ առթող անտարբերութիւն մը : Արդեօք թուղթի փառքին վերացականութիւնը — որ ամէն քիչ թէ շատ զարգացած Հայու ներսը մտած է — միակ պատասխանատուն է ուսուցիչներու դրամական կացութեան համար վաղուց ի վեր ցոյց տրուած այդ անտարբերութեան :

Շատ քիչ անգամ մտածուած է, և կամ ընտա մտածուած է թէ

կրթական բարեկարգութեան համար ծրագիր, կազմակերպութիւն, որքան ալ լաւ ըլլան, որքան ալ համաձայն ըլլան նորագոյն մանկավարժական սկզբունքներուն, անողուտ կը մնան, եթէ զանոնք ըմբռնող, ասպագային վստահութեամբը ուղեւորուած, և քիչ մըն ալ հնչուն քաջակերութիւն տեսնող ուսուցիչը չունենանք: Անձնակերութեան, զոհողութեան, պաշտօնին նուիրականութեան գիտակցութեան զգացումները կը սկստանան, կը թուլնան և կ'անյայտանան, երբ քսակը սլաքաւ ըլլայ, երբ դրամի կարօտը ճնշեմարդուս վրայ: Յոգնիլ չգիտցող անձնակերութիւն կը համոզամ, բայց ոչ անօթի փորով: Ամէն ասպարէզի մէջ զրամի խօսք կ'ըլլայ. սա ուսուցչութեան մէջ դրամի մասին խօսիլը ամօթ է. երբ նստարալաճաւը թաղական կամ հոգաբարձու էֆէնտիներէն իր պահանջը կ'ուզէ, անոնք չեն վշտանար, չեն բարկանար. բայց եթէ ուսուցիչը իր պահանջը խնդրէ, անամօթ բան մը բրած կ'ըլլայ. կսիւ ծեծ կ'ելլէ և ուսուցիչը կը պատժուի, ջանքեր կ'ըլլան զայն ուսուցչութենէ արգիլելու համար, եթէ նոյն իսկ մեր ուսուցչական մարմնոյն պատիւ բերող մէկ անդամն է:

Ուսումն. Խորհուրդներ, Հոգաբարձութիւններ, վերջապէս՝ վերէն մինչև վար անոնք որ պատասխանատուութիւններ ստանձնած են՝ պարտաւոր են արդնապէս ցոյց տալ թէ կը շահագորդուին ուսուցիչներով: Պէտք է չիտնան թէ վարժարանները իրենց նպատակին կրնան ծառայել միայն լաւ ուսուցիչներով, և թէ զանոնք կարելի է հայթայթել միայն առատօրէն վճարելով:

Այսօր, Պօլիս և գաւառները, Հայ ուսուցչութիւնը իր մէջ ունի իսկապէս իրենց դործին սէրը, հմտութիւնը, վերջապէս ամէն յարմարութիւնները ունեցող անդամներ, որոնք սակայն չեն վարձատրուիր արդար փոխարինութեամբ:

Պոլիս և գաւառները՝ զպրոցավար մարմիններու սիրելագոյն մօտափալարն է պահանջել ուսուցիչներէն առաւելագոյն աշխատութիւն և ջանալ տալ նուազագոյն վարձք, այսպէսով ուսուցչութիւնը վերածելով անիրաւուած *prolétariat*ի մը: Տեսած եմ թաղականներ և հոգաբարձուներ, որոնք աւելի ազնիւ *patron*ներ են իրենց անձնական պաշտօնեաներուն համար, որքան չեն ու չեն ուզեր ըլլալ աղգային ուսուցիչներուն համար: Տեսած եմ արդարութեան գաղափարը ունեցող խմաստուն, խոհական հոգաբարձուներ ու թաղականներ՝ որոնք բուցուցած ու բուցուցած են ուսուցիչները, անոնց աշխատութիւնները աւելցնելով, առանց երբեք անոնց ամսականներուն վրայ յաւելում մը ընել մտածելու: Շատ հազուադէպ երեւոյթ մը պիտի ըլլար՝ եթէ Հայ ուսուցիչը առանց հրաժարման սպանալիքի կամ աղերսանքի, քծնանքի ու բարե-

կամական միջնորդութեան, ամականի յաւելում մը ձեռք բերէր. նոյնպէս հաղուագիւտ է որ ուսուցիչ մը զոր օրինակ տարեգլխոյ առթիւ բացառիկ նուէր մը ստանայ:

Հարկ կ'այ ըսելու թէ միեւնոյն արժանիքին տէր երկու հայ ուսուցիչներէ ան՝ որ օտար վարժարանի մը մէջ կը պաշտօնավարէ, Հայ վարժարանի մէջ գտնուող իր պաշտօնակցէն անհամեմատ աւելի լաւ կերպով կը վարձատրուի: Կը ճանչնամ հայ ուսուցիչ մը որ աղք. վարժարանի մը մէջ, օրական վեց ժամ աշխատութեան փոխարէն, տասնընիւթ մէծիտի ամական մը միայն կը ստանար, և որ՝ յոյն վարժարանի մը մէջ՝ տարեկան քսանըչորս ոսկիով պաշտօնի անցաւ, օրական մէկ ժամ դաս տալու պայմանաւ: Ես ինքս՝ անդամ մը ստիպուեցայ ստախօսութեան ապաւինելու՝ երբ օտարազգի պաշտօնակից մը հարցումներ կ'ընէր իմ ստացած ամականիս նկատմամբ. այդ սուտը փրկեց թէ ի՞մ արժանապատուութիւնս, և թէ նաեւ համբաւը այն վարժարանին որուն մէջ կը պաշտօնավարէի:

Ուսուցիչներու ստուարազոյն մասը անիրաւուած է ուրեմն. մեր հասարակութիւնը ընդորոշող ցեղային բաղմաթիւ թերութեանց ամէնէն մեծն է ասիկա, և տարօրինակը սա է որ քիչեր միայն տկար բողոք մը բարձած են այդ անարդարութեան դէմ:

Այս տիտուր կացութեան պատասխանատուութեան մէկ մասը սակայն կը ծանրանայ նաեւ ուսուցչութեան վրայ: Մեր կրթուած դասակարգը վարակող անմիտ, անիմաստ, փնտալար փերացականութենէն սնման չէ մնացած նաեւ նոյն ինքն ուսուցչական մարմինը, ինքն ըլլալով այդ անպիտանութիւնը մեր մէջ բերող և ուռճացողը: Տարիներ առաջ, երբ Ղալաթիոյ Խորհրդարանին մէջ ուսուցչական ժողովներ կը գումարուէին, Եւրոպայի զանազան մանկավարժական եղանակներու մասին վիճաբանութիւններ կ'ըլլային, Փէսթալոցցի, Ֆրէօպէլ, Սքէնսէր կը յիշատակուէին, Չինաստանցի, հելլէն, հռոմայեցի մանկավարժներէն սկսեալ: Այդ ուսուցչական գումարմանց միջոցին միայն մէկ ուսուցիչ գործնական մտքի տէր երեւաց՝ այդ վերացեալ ընթացացները իրականութեան հրախրելով: Իր խօսքերը սակայն, պերճախօս՝ գեղեցիկ պարբերութիւններու մէջ խեղդուեցան, նիւթականի խողիրը այնքան անհրապօր, անբանաստեղծական էր ուսուցիչներու այդ ժողովին մէջ:

Ուսուցիչներու ստացած ուղորմելի ամականներու պարագային վրայ եթէ բարդենք անկանոն վճարմանց խնդիրը, անիրաւ և կամ ոչինչ պատճառներու համար պաշտօնանկութիւնները, տեղ տեղ

տարին տանըմէկ ամիս վճարելու ջանքերը, պիտի կրնանք եղբայրացիներ թէ՛ ուսուցչութիւնը արհեստներուն ամէնէն ատորինն է դրամական տեսակետէն, ուսուցչին ապագային, անոր ընտանիքին համար: Ուսուցիչներու նիւթական ներկայ կացութիւնը յայտնի ամօթ մըն է մեր հասարակութեան համար. ասիկա՝ իր ամէնէն օգտաւէտ աշխատողներուն իրաւունքը չվճարելու անարդարութեան ամօթն է: Իր այս անիրաւութեան ամէնէն յիստակար հետեւանքը կրողը ինք եղած է ամէնէն առաջ:

Ապագայ թշուառութեան սպառնալիքը, և օրին մէկը իր սիրելիները հանրային վաղանցիկ գթութեան կարօտ ձգելու մղձաւանջը՝ շատ արժանաւոր ուսուցիչներ ստիպած են հեռանալ ուսուցչութեան ասպարէզէն, և կը ճանչնամ շատեր՝ որոնք ուսուցչութիւնը թողած օրերնուն իսկ աւելի լաւ վարձատրութիւն և աւելի հանգիստ գտած են ուրիշ ասպարէզներու մէջ: Կը ճանչնամ բժիշկներ, փաստաբաններ, վաճառականներ, խանութպաններ, քահանաներ, նախկին ուսուցիչներ ամէնքն ալ, որոնք կեանքի անուշութիւնները կը վայելեն կոնակներն տաք, փոքրերնին կուշտ և ապագանին ապահով:

Լսի այն ուսուցիչները՝ որոնք յամառած են մնալ այս ժխտ, ապերախտ ասպարէզին մէջ, չուզելով հրաժարիլ անոր շատ մը հրապոյրներէն, գիտակից անձնութեամբ մը կամ սխալ ըմբռնումած այլասիրութեամբ մը և կամ՝ ինչ որ շատերուն համար աւելի ճիշտ է՝ չեն կրցած, պատեհութիւն չեն ունեցած ուրիշ ասպարէզ մը ընդգրկելու, օր մը ապահովաբար պիտի ըլլան ողորմութեան կարօտ, ինչպէս եղած են իրենց նախորդները, թերեւս առաւելագոյն կարողութիւններով օժտուածները: Այդ ուսուցիչներուն ողորմելի, արդահատելի տեսքն է որ «վարժապետ ըլլաս» ի անէծքը ստեղծել տուած է մեր հռչակաւոր երգիծաբանին, և մարդ վարժապետ ըլլալու է հասկնալու համար թէ՛ այդ անէծքը ճիշտն, սոսկալի բան է: Վայ եկեր է անոր նշաւակ եղողին: Ամբողջ կեանք մը տեւող աշխատութենէ վերջ՝ խրճիթ մը անգամ չի կրնար չլինել այդ անէծքին ենթարկուողը:

Անարդար վարձատրութեան հետեւանքով՝ ուսուցչութիւնը եղած է տարամերժ ասպարէզ մը կոչեցեալներու համար, և մեր վարժարանները եղած են, առուար մեծամասնութեամբ, սկիզբէն մինչեւ այսօր, այլանդակ հաստատութիւններ՝ որոնց մէջ դուրս ելլողները կազմած են այն աւանդամուլ, մոքով ու սրտով լուսաւորուելու անընդունակ հասարակութիւնը որուն մէջ սպրդած են աւերեւոյթ, երեսկուկ դարգացումով իմաստակներ:

Ժամանակագրական սխալի մը տպաւորութիւնը ձգելու չափ յետամնաց այս կացութիւնը՝ ուր կը դանուի մեր հասարակութիւնը,

հետեւանքն է այն ասկրատ ժլատութեան որով կը վճարուի ուսուցչութիւնը : Հասարակութիւնը կրնայ չվարձատրել ուսուցիչները ամիսպէս, ինչպէս վայել է որ վճարէ : ուսուցիչներն ալ իրաւունք ունին աչքերնին տնկելու վարժարանէն դուրս, և առաջին պատեհութենէն օգուտ քաղելով՝ անկէ մեկնելու անդարձ կերպով : Մեր կրթական դործին կազալուն միա՛կ պատճառն է ասիկա : Ուրիշ պատճառ փնտռողին համար կրնանք ըսել թէ՛ il cherche midi à quatorze heures.

Տոքթ. Աճէմեան պէյ՝ իր ըրած անտաճանաչութեան դարմանը եթէ տանի, ուսուցիչներուն եղած դրամական անիրաւութեան վերջ տալով, մեր վարժարանները բարեկարգած կ'ըլլայ հիմնական ու տեւական կերպով : Այս խնդիրը չկարգադրած՝ իր կողմէն ո՛ր և է ջանք, ո՛ր և է տնօրինութիւն ամուլ պիտի մնան :

Ս Ո Ւ Ր Ս Ա Ր

ԺՅՈՒԺ ՍԱՆ ԵՒ ԿԱՐԱՊԵՏ ՓԱՆՈՍԵԱՆ

Երեսուն տարի առաջ, մենք կին դրողներ չունէինք : Չունէինք նաեւ կիներու վիճակին հետաքրքրուող այրեր : Տակաւին ամիրայական ըմբռնումներով տոգորուած այդ ասեմներուն՝ կանանց կրթութեան, կանանց զարգացման խնդիրները պարզ բանադադուչանք կը նկատուէին : Ազգը՝ զրեթէ ո՛չ մէկ շնորհքով ազնւեանց վարժարան ունէր, ուր կարելի ըլլար կիները ի վիճակի դարձնել լաւագոյն և աւելի բանաւոր եղանակով մը կատարելու իրենց պարտաւորութիւնները՝ մարդկային ընկերութեան մէջ : Կինը՝ այլապէս օգտակար տեսակ մը անասուն էր, և կամ պարզ հաճոյքի ու խնկարկութեան առարկայ մը : Իր մասին՝ տարբեր խօսակերպներ չէին կազմուեր բնաւ նոյն խոկ լուսամբիտ նկատուող անձերու կողմէ :

Կարապետ Փանոսեան յիշերիմ՝ հակառակորդ մը եղաւ այդ ըմբռնումին : Մաքառեցաւ անոր դէմ ո՛չ միայն իր գրքով, այլ նաեւ դործնականապէս, հաստատելով Ազապեան վարժարանը որ ժամանակին ազնւեանց բարձրագոյն և ամենակատարեալ վարժարանը եղած է Թրքահայոց մէջ : Կարգալով իր յօդուածները կանանց մասին, մարդ կը մզուի հետեւցնելու թէ այդ արտակարգ մարդը ֆեւիհիսթ մը եղած է անանկ ստուն մը ուր դեռ նոյն խոկ ա՛լ աւելի քաղաքակրթուած միջավայրերու մէջ կանանց իրաւանց պաշտպանութեան խնդիրը քմծիծաղով կ'ոգնուուէր :

1876ին, ԺօռԺ Սանի մահը նոր առիթ մը եղած է իրեն համար, կրկին այդ հարցը յուզելու: Հրատարակելով Վիքթօր Հիւկոյի այն դամբանականը՝ զոր Պ. Բօլ Մէօրիս կարդացած էր ԺօռԺ Սանի դադաղին վրայ, Փանոսեան՝ անոր կցած է կարգ մը խորհրդածութիւններ, որոնք այսօր իսկ, հակառակ երեսուն տարուան անջրպետի մը, մեծ մասամբ ճշմարտութիւններ կը մնան: Փանոսեան՝ նախապէս թրքերէնի թարգմանած է Հիւկոյի այդ դամբանականը, և քանի մը օր վերջն ալ հրատարակած է նաև հայերէն թարգմանութիւն մը՝ Հրանտ Ասատուրի կողմէ:

Փանոսեանի խորհրդածութիւնները ներկայացնելէ առաջ, մենք նոյնութեամբ կ'արտագրենք այդ վերջին թարգմանութիւնը, որ թէ՛ աւելի գիւրդմբռնելի կը դարձնէ նշանաւոր հրապարակադրին տեսութիւնները, և թէ՛ մանաւանդ սքանչելապէս կը պատկերացնէ երեսուն տարի առաջ գրուած աշխարհաբարը, բարբարիկ ու անճանաչ լեզու մը՝ բաղդատմամբ այս օրուան աշխարհաբարին:

* * *

Մի մեռեալ կ'ողբա՞ և մի անմահ կ'ողջունեմ:

Սիրած եմ 'ղայն, հիացած եմ նորա վրայ, պատկառած եմ ի նմանէ. այսօր, մահի վեհ անդորրին մէջ կը դիտեմ ես 'ղայն:

Կը շնորհաւորեմ 'ղայն, զի մեծ է նորա գործը, և շնորհալի եմ նմա, զի բարի է նորա գործը: Կը յիշեմ թէ մի օր նամակ գրած եմ նմա:

Միթէ կորած այս կիներ:

Ոչ:

Այսպիսի բարձր էակներ աներեւոյթ կը լինին, այլ չ'են չքանար: Ոչ միայն չ'են չքանար, այլ և գրեթէ կարելի է ասել թէ կ'իրանան: Մի ձեւի սակ անտես մնալով, մի ուրիշ ձեւի սակ տեսանելի կը հանդիսանան: Վսեմ այլակերպութիւն:

Մարդկային ձեւը մի ծածկոյթ է: Նա կը դիմակաւորէ բուն աստուածային կերպարանը որ դադափարն է: ԺօռԺ Սան մի գաղափար էր. մարմինէն դուրս ելաւ նա, ուրեմն ազատ է այժմ. մեռաւ նա, ուրեմն կենդանի է այժմ: Նրեւեցաւ աստուածունին:

ԺօռԺ Սան մի եղական տեղ բռնած է մեր ժամանակին մէջ: Կան մեծ այրեր, սա է մեծ կինը:

Այս դարին մէջ, որոյ օրէնն է ֆուսսական մտքին յեղումը ի յանդ հանել և մարդկային յեղման ձեռնարկել, սեռերի հաւասարութիւնը անբաժան լինիլով մարդկային հաւատարմութիւնէն, մի մեծ կին հարկաւոր էր: Պէտք էր որ կինը ապացոյց տար թէ կըրնայ ունենալ մեր բոլոր առնական ձիրքերը իւր հրեշտակային ձիր-

քերէն ոչինչ կորցունելով. հզօր լինիլ և չը դադրիլ քաղցը լինիլէ. Ժօռժ Սան այդ ապացոյցն է:

Պէտք է որ գտուի մի անձ որ պատիւ բերէ Ֆռանսայի, քանի որ այնքան ուրիշներ կ'անպատուեն 'զայն: Ժօռժ Սան մեր դարի և մեր երկիրի պարծանքներէն մին պիտի լինի: Ոչինչ պակասած է այս փառաւոր կիներն: Նա մի մեծ սիրտ եղաւ Պառպէսի պէս, մի մեծ միտ Պալզազի պէս, մի մեծ հոգի Լամառզինի պէս: Քնար ունէր նա իւր մէջ: Այս դարին մէջ ուր Կառիպալտի հրաշներ գործեց, սա հրաշակերտներ հրատարակեց:

Անօգուտ է մի առ մի թուել այս հրաշակերտները: Ի՞նչ հարկ յիշատակել ինչ որ քաջածանօթ է բոլոր ժողովուրդին: Ինչ որ կը նկարագրէ նոցա կարօղութիւնը, բարութիւնն է: Ժօռժ Սան բարի էր. ուստի և ատուեցաւ: Հիացումը մի կրկնածածկոյթ ունի, որ է ատելութիւնը, և խանդը մի ներշակ կողմ ունի, որ է թշնամանքը: Ատելութիւնը եւ թշնամանքը, պախարակել ուղեւոր կը դըրուատեն: Շչիւնը մի փառքի ազմուկ կը նկատուի ապագայ սերունդէն: Նա որ դափնի կը կրէ, կը քարկոծուի: Մի օրէն է սա, եւ նախատների ցածութիւնը դովետաների մեծութիւնէն կը չափուի:

Ժօռժ Սանի պէս էակները հանրային բարէրարներ են: Կ'անցնին նոքա, և, հազիւ անցած, նոցա թափուր թողած տեղէն առաջդիմութիւնի մի նոր իրացումը կը բարձրանայ:

Ամեն անգամ որ այս մարդկային հզօր արարածներէն մին կը մեռնի, կարծես թէ մի աղմկայոյզ թեւածում կը լսուի. մի բան կը մեկնի, մի բան վրայ կը հասնի:

Երկիրը երկինքն պէս ունի իւր խաւարումները. այլ երկիրի վրայ, որպէս եւ երկինքի մէջ, կրկին երեւան կը գայ ինչ որ անեւրեւոյթ կը լինի: Այն ջաշը որ մի այր էր կամ մի կին և որ կը մարի այս ձեւին տակ, վերստին կը վառուի դադափարային ձեւի տակ: Յայնժամ կը նշմարուի թէ ինչ որ մարած կը կարծուէր, անշէջ էր: Այս ջաշը կը ճառագայթէ աւելի քան երբէք. նա այս սուհետեւ անբաժան է քաղաքակրթութիւնէն. մարդկային ընդարձակ պայծառութիւնին մէջ կը մտնէ. կը զարգացունէ 'զայն. եւ յեղումներու առողջարար հովը կը յուղէ 'զայն, այլ կ'աճեցունէ նորա լոյսը. զի այն խորհրդաւոր շունչերը որք կեղծ նշոյլները կը մարեն, ճշմարիտ նշոյլներին բորբոք կը տան:

Աշխատողը մեկնած է, այլ իւր աշխատութիւնը կատարուած:

Էտիառ Գինէ կը մեռնի, այլ գերիշխան իմաստասիրութիւնը դուրս կ'եկնէ իւր տապանէն եւ, այդ տապանին բարձրէն, կը խրատէ մարդկային ազգը: Միշտ կը մեռնի, այլ նորա ետեւ կը բարձրանայ պատմութիւնը ապագայի շաւիղը գծելով: Ժօռժ Սան կը մեռնի,

այլ կը կտակէ մեզ կին էակի իրաւունքը, որոյ ակներեւ ապացոյցն է նորա հանձարը։ Ահա այսպէս կը կատարելագործուի յեղումը։ Լամք մեռեալները, այլ հաստատեմք դէպքերը, վերջնական իրողութիւնները վրայ կը հասնին այս գոռոզ ոգիներէն առաջնորդուած։ Բոլոր ճշմարտութիւնները և բոլոր արդարութիւնները դէպ մեզ կ'ուղղուին, և դա է ահա այն թեւածումը 'զոր կը լսեմք։

Ընդունիմք ինչ որ մեր հոյակապ մեռեալները կը յանձնեն մեզ երբ կը բաժնուին ի մէնջ. և, դէպ ապագայը դարձած, ողջունեմք, անխուով և խոհուն, այն մեծ դալուստները 'զորս այս մեծ բաժանումները կ'աւետեն մեզ։

Թարգմ. ՀՐԱՆՏ ԱՍԵՏՈՒՐ

Վ Ի Բ Թ Ո Ր Հ Ի Ի Կ Օ

* * *

Ահաւասիկ նաեւ կարապետ Փանոսեանի խորհրդածութիւնները զորս մեր բարեկամներէն փաստաբան մը թարգմանած է Թրքերէնէ։ Բնագիրը կը գտնուի Մանգուսի 3150 թուին մէջ (15 Յունիս, 1876).—

Վիքթոր Հիւկոյի այս դամբանականին ամէնէն ուշագրաւ կէտը սա է որ կը ցուցնէ թէ գիտունները, մարդկային ընկերութեան օգտին և յառաջդիմութեան աշխատողները, միայն այրերուն վրայ մտածած են, հետեւաբար՝ միայն արական սեռին կրթութեան և զարգացման, միայն այրերու մէջ հաւասարութեան սկզբունքին հաստատութեան փափաքելով բաւականացած են։ Սակայն այս ուղղութիւնը, այս աշխատութիւնը պակասաւոր էր. նկարին կէտը միայն պատրաստելու, գրքին կէտը միայն կարգալ գրելու պէս լան մը որ ճշմարտութիւնը կիսովին տեսնելու և պէտքին կէտը անտեսելու կը նմանէր։

Գիտունները, հազիւ թէ հիմայ կրցան զգալ ու հասկնալ ամբողջ ճշմարտութիւնը, ըմբռնել պէտքին լրութիւնը. դեռ նոր կրցան հասկնալ կնոջ յարգն ու պատիւը, ոյժն ու կարողութիւնը. դեռ նոր սկսան խոստովանիլ անոր իրաւունքը, պաշտպանել անոր յառաջդիմութեան գաղափարն ու հաւասարութեան սկզբունքը, քանի որ կիներն ալ, այրերուն պէս և գուցէ ա'լ աւելի, օգտակար կրնան դառնալ մարդկային ընկերութեան։

Անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր, վայրենի՝ կէս-քաղաքակրթուած և կամ քաղաքակրթուած մարդկութիւնը խեթիւ նայած է կնոջ՝ ինչպէս օձի մը։ Ասոր արդիւնքը սա եղած է որ ինքնապաշտպանութեան զգացումէն մղուած կինը՝ իր տգիտութեան հետեւանքով՝ խարդախութեան, խաբէութեան, մոլութեան ու ցան-

կութեան դիմած է կուրօրէն, և անուղղակի, գրեթէ առանց գիտնալու, իր վրէժը լուծած է, էրիկ մարդոց մէկ կողմէ չինածը միւս կողմէ քանդելով:

Հրէութիւնը մանաւանդ (Նւան ամբաստանելով թէ սատանայէն կամ օձէն խաբուելուն համար Ադամն ալ խաբեց և Դրախտէն արտաքսուելուն պատճառ եղաւ), շատ գէշ դեր մը տուած էր կնոջ, և զայն էրիկմարդոց նուկանքին, ատելութեան, հետեւարար նաեւ թշնամութեան առարկայ դարձուցած էր: Քրիստոնէութիւնն ալ նոյն ճամբան ընկեց, և մինչեւ իսկ առաքեալներէն մէկը՝ կնոջ զարգացումը, ուսման ու գիտութեան մշակութեամբ պարապումը վնասակար դաւանելով, արգիլելու չափ առաջ գնաց:

Բայց ասիէ աւելի սխալ և անհեթեթ հաշիւ մը չէր կրնար ըլլալ: Մէկ կողմէ տգիտութիւնը ամէն չարեաց մայրը ըլլալը ընդունելով, անոր դէմ պայքար կը մղէին և էրիկմարդուն զարգացման կ'աշխատէին, ու միւս կողմէ ալ, գիտութեամբ՝ կանխամտածութեամբ և մանաւոր նպատակով, կ'ուղէին տգէտ պահել կինը՝ որ, իբր մայր, ամէն տան և ամէն պարագայի մէջ, սահմանուած է առաջին օրինակն ու խրատը տալու մանուկին:

Մարդիկ չեն կրնար դիւրութեամբ ընդունիլ ճշմարտութիւնը, որ երբեմն հարիւրաւոր ու հազարաւոր տարիներ քաջկուտուելէ եւ քարկոծուելէ վերջ միայն ընդունելութեան կ'արժանանայ: Կնոջ իրաւունքին, խմցական կարողութեան ու զօրութեան, և հաւասարութեան խնդիրն ալ այսպէս եղած է: Հրէութիւնը եօթը հազար, և Քրիստոնէութիւնն ալ հազար եօթը հարիւր տարիներ վերջ հազիւ թէ կրցան ընդունիլ այս ճշմարտութիւնը:

Իրաւ է որ իմաստուն Ներոպան երկու դարէ ի վեր դրագէտ կիներ վայելած և երբեմն գիտնական կիներ ալ տեսած է, բայց չէ կրցած դիւրութեամբ աղատիլ հազարաւոր տարիներու ընթացքին արմատացած նախապաշարումէն, ու մինչեւ մօտ ատեններս կարեւորութիւն չէ տուած այս ճշմարտութեան: Հիմայ միայն, մարդիկ սկսած են ըմբռնել, ընդունիլ ու պոչտպանել այդ ճշմարտութիւնը, ինչ որ այս ժԹ. դարուն մեծագոյն փառքերէն մէկը կրնայ նկատուիլ:

Ինչպէս ամէն նոր ու կարեւոր յաւաքգիմութիւն Ամերիկայէն կը սկսի, այնպէս ալ կնոջ իրաւանց և հաւասարութեան գաղափարը առաջին անգամ Ամերիկայի մէջ ծագեցաւ: Ամերիկացիք ո՛չ թէ միայն կնոջ ամէն տեսակ գիտութիւններ սորվեցնելու օրինակը ընծայեցին աշխարհի, այլ նաեւ, — ժամանակը եկած համարելով, — այրերուն հաւասար քաղաքային իրաւունքներու ալ մասնակից ըրին կինը, ինչպէս կը կարգանք լրագիրներու մէջ: Փառք

ու պատիւ ուրեմն Ամերիկայի, քանի որ՝ հակառակ տրուած աշխատութեանց՝ այս տարի ալ Լոնտոնի մէջ չկրցան հասնիլ այդ նպատակին :

Համայն աշխարհ կը յամառի այս մասին կատարեալ տգիտութեան մէջ մնալու, և այդ պատճառաւ անթիւ միասնեւոր կ'ենթարկուի : Կնոջ վերադրուած բոլոր դատապարտելի արարքներուն պատասխանատուութիւնը այրերու վրայ կը ծանրանայ, քանի որ այրերը՝ կինը արհամարհած ու խոր տգիտութեան մէջ պահած են, և այսպէսով պատճառ եղած են ու կ'ըլլան որ կինը տգիտութեան և նախապաշարման կաթիլ ջամբէ մարդկային ընկերութեան :

Բայց, ինչպէս ըսինք, եկած հասած է ալ ժամանակը, մերկացած է նաեւ այս ճշմարտութեան արձանը, և լոյսի, հաւասարութեան ու արդարութեան կուսակիցները տրամադիր ըլլալով անոր առջեւ երկրպագելու, աստուածային տնօրինութիւնը ժողով Սանի պէս կ'ինկր երեւան կը բերէ որպէս զի հրաւէր կարդան աշխարհի, և տգիտութեան ու յամառութեան քունով թմրածները արթնցնեն :

Ժողով Սան Ֆրանսսա ծնած է 1804ին, և 28 տարեկանին իսկ սկսած է փայլել գրականութեան մէջ : Իր մահը որ տեղի ունեցաւ յունիս ամսոյ 8ին (1876), խոր սուգի մէջ կը թողու ո'չ միայն Ֆրանսան՝ որուն ազգային փառքերէն մէկն էր, այլ նաեւ այն բոլոր ժողովուրդներն ու անհատները, որոնք գիտեն զնահատել արժանիքն ու կարողութիւնը, և անոնց յարգանք ընծայել կարենալու չափ յառաջդիմած են : Հանդուցեալը շատ նիւթերու վրայ գրած, շատ վէպեր արտադրած, միշտ մաքուր բարոյականը քարոզած էր, և մինչև վերջին ատեններս գրիչը երբեք չէր ձգած :

Կը յուսանք թէ ա'լ պիտի ընդունուի կնոջ՝ այրերուն հետ հաւասարապէս ուսման ու գիտութեան մէջ դարգանալու կարող ըլլալուն սկզբունքը, քանի որ կին մըն էր ժողով Սան, որ արդէն ամենամեծ հեղինակներու շարքին բարձր գիրք մը կը գրաւէ, և քանի որ այս գիրքը ընդունելու չափ զարգացման տէր բաւականաչափ մարդիկ կը գտնուին այսօր :

Այս առթիւ պարտք կը համարինք քանի մը խօսք ալ մեր հաւարակութեան ուղղելու :

Արդ, կարելի՞ է արդեօք յուսալ որ ժողով Սաններ հասնին մեր կիներէն ալ, որոնք եւրոպական նորաձեւութիւնը, մանաւանդ բոլոր գէշ նորաձեւութիւնները, շռայլութիւնը, մոլութիւնը, թեւեալարոյութիւնը, միասակար բարքերը անմիջապէս ընդօրինակելու, և զեղիւթեամբ՝ ունայնամտութեամբ, չաղակրատութեամբ ու բամբասանքով ժամաւաճառ ըլլալու մասին եղջերուի մը չափ արագավազ են, ու տակաւին կրիայի մը չափ անգամ չեն շարժիր՝ զարգացման ու կրթութեան տեսակէտով :

Բայց ներողութիւն, մենք սխալ ըսինք. մեր ամէնէն խմաստուն ու զարգացեալ դասակարգին գաղափարը՝ աղջկանց համար մի՛ միայն պարզ գրեւ կարդալով մը բաւականանալով, անոնց էապէս խոհարարութիւն և դերձակութիւն սորվեցնելուն մէջ կը կայանայ եղեր. իբր թէ՛ կանանց սեռին էական պարտքը խոհարարութիւն, դերձակութիւն, մանկատածութիւն, տունը աւել սրբել, գուլպայ, հիւսել կարկտել է եղեր. իբր թէ Հայ կիները տակաւին այդքանն ալ չեն գիտեր եղեր, և թէ եւրոպացի կիներուն պէս նոր պիտի սորվին եղեր:

Զարմանալին այն է որ ամէն երկրի և ամէն ժողովուրդի աղքատ դասակարգերու կիները, իրարմէ աւելի կամ նուազ տարբերութեամբ, գիտեն այդ բոլոր բաները: Ուրիշ ամէն ազգերու մէջ եղածին պէս, մեր աղջկն մէջ ալ, աղջիկներու պղտիկ թիւ մը միայն, և ան ալ ունեւոր դասակարգէն, դպրոց կը յաճախէ, որով հասարակութեան ակնկալութիւնները կանանց վիճակին փոփոխութեան մասին՝ ունեւոր դասակարգին աղջիկները միայն կրնան պատկել: Եւ սակայն, ակներև է թէ հարուստ ընտանիքներու աղջիկները երբեք չպիտի զիջանին այդ պահանջուած դործերէն և ոչ իսկ մէկը ընելու, սա գերազանց պատճառաւ որ նոյն իսկ համեմատապէս նուազ բարեկեցիկ ընտանիքներու մէջ, տան սպասարկութիւն ընելը, մինչեւ անգամ զաւկի կաթ տալը, ամօթ՝ ստորնութիւն, աղքատութեան նշան կը համարուի: Եւ արդէն, անոնց ամէնուն տունն ալ կը գտնուի խոհարար մը, ծառայ մը կամ սպասուհի մը, և տան տիրուհիներն ու օրիորդները ամբողջ օրերնին արդուզարդով, զեղխութեամբ, ասոր անոր վրայ շաղակրատելով կը սպառեն, և կամ ծոյլ ծոյլ կը նստին, կը յզփանան, և պտոյտներ կը սարքեն մի՛ միայն դրամ ծախսելու համար:

Այն այրերը որոնք վարժարաններու մէջ աղջիկներուն միայն տնտեսագիտութիւն, առողջաբանութիւն, կերակուր եփել, հագուստ ձեւել կարել և պարզութիւն սորվեցնելով բաւականանալու պէտքը բարձրաձայն կը քարոզեն ու կը պահանջեն, այս այրերը, գէշ ըսել չըլլայ, ատոնց և ոչ իսկ մէկը դործադրել չեն տար իրենց աղջիկներուն, քոյրերուն, կիներուն ու մայրերուն: Ընդհակառակը, վիճակնին ներքէ կամ ոչ, կրկին ծառաներ ու սպասուհիներ կը վարձեն, և հառը 30-40 կանգուննոց կռօն ու անդուսէ չըջաղգեստներ, թիկնոցներ ու անիւղի պիճիլի գլխարկներ, ևն. չինել տալու համար ոսկիներ կը ծախսեն, զանոնք կուռքի պէս կը դարգարեն և անկիւնը բաղմեցնելով իբր կուռք կը պաշտեն...

ԿԱՐԱՊԵՏ ՓԱՆՈՍԵԱՆ

Թի՛ք բա՛հ, քի՛ք բա՛հ, առնու՛ ե,
Կեանքն ողորդած է յոյսով .
Այգուն ճանանցն ոսկիէ,
Կ'օծէ ճակատքս խրոփով .
Անուրջները գիշերուն
Դեռ մտիս մէջ կը հեւան:
— Թի՛ք բա՛հ արագ՝ ո՛ւր այդպէս,
Ձիս կը տանի ըջապաւ,
Այնքոյն դեռ ան'ր բացունցաւ,
Երագս ինչո՛ւ կ'ընդմիջես:

Թի՛ք բա՛հ, քի՛ք բա՛հ, կէս օր է,
Ի՛նչ շուտ կ'ըլլայ ժամն անհետ .
Դեռ իմ հոգիս կը սիրէ
Ժպտիլ, խայտալ այգուն հետ .
Նայումքս չէ՛ կշաղած
Արշալոյսովդ, ո՛վ Աստուծ:
— Թի՛ք բա՛հ արագ՝ ո՛ւր այդպէս
Ձիս կը տանի ըջապաւ,
Դեռ ան'ր ճանցայ կեանքն անբաւ,
Տենչես ինչո՛ւ կ'ընդմիջես:

Թի՛ք բա՛հ, քի՛ք բա՛հ, իրիուն է,
Դեռ կ'ընթանաս անընդհատ .
Ես յոգնեցայ խելիք
Այս ճամբայէն փրշտաւ .
Կեանքիս արեւն, ո՛վ Աստուծ ,
Կը խոնարհի տոգորեալ:
— Թի՛ք բա՛հ արագ՝ ո՛ւր այդպէս
Ձիս կը տանի ըջապաւ,
Սիրոյ դեռ սիրտս է ծարաւ,
Հանգիստս ինչո՛ւ կ'ընդմիջես:

Թի՛ք բա՛հ, քի՛ք բա՛հ, գիշեր է,
Չորսդիս պատած է խաւար,
Այնքոյն եւ խոնջ՝ սպասելի,
Մեկնող այգուն՝ ուր չի գար . . . :
Լուսեղ ծրիւն մ'երագի
Հոն, մութիւն մէջ կը յածի,
Այլ ո՛ւր է սերն, ո՛ւր յոյսեր,
Եւ ո՛ւր կեանքին բոյն, աւա՛ղ .
Թի՛ք բա՛հ արագ կամ դանդաղ,
Հնչումդ ա՛յլ զիս չի յուզեր . . . :

ԱՐԴԻ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒ ՀՐԱՇՔՆԵՐ

ԲՐՕՑ. ՃՕՆ ՔՈՒԻՔԸՆՊՕԶԻ ԳԻՒՏԸ

Ա.

Ամերիկայէն, տարօրինակութիւններու այդ աշխարհէն, ամէն օր նոր զիւտի մը լաւագոյն մեթոտին կիրարկութեան արձագանգը կը լսուի: Մի'չտ նորութիւն և սովորական մեթոտներէ խուսափում, — ա'յս է ահա Միացեալ-Նահանգներու նշանաբանը: Տենդոտ մրցում մը, ամէն ասպարէզի մէջ յաւաքիւմնու պէտքը, ու գերազանց գործունէութեան մը արդիւնքները՝ նորութիւններու և կատարելագործութեանց երկար շարք մը կը գծեն իրենց ետեւէն: — Ճարտարարուեստը, օրէ օր հսկայ զարդացման մը կը հասնի շնորհիւ ստեղծող ու միշտ լաւագոյնը դնելու հետամուտ Ամերիկացիին: Վաճառականութիւնը, և իրեն հետ դրամական գործառնութիւններու վրայ հիմնուած բոլոր ասպարէզները, սերտ կապելով առնչութիւն ունին նորութեան և յաւաքիւմնութեան սկզբունքին հետ, որովհետեւ յարաճուն գործունէութեան թափն ու անխուսափելի մրցում մը, տենդոտ քայլերով կը հետեւին ամէն ձեռնարկներու ու կը դնեն կը ստապալեն ամէն անոնք որ չեն կրնար ժամանակի ոգիին հետ հաշտուիլ: Գիտութիւնները՝ նոյն հեւքը ունին, և յաւաքիւմնութեան նոյն պարտաւորիչ մեթոտներուն կը հետեւին: Գիտուն մը պէտք է որ՝ նորութիւն մը հրապարակ հանէ և կամ բնութենէն նոր՝ զաղտնիքներ լսէ, ապա թէ ոչ՝ գործնական արժանիքէ զուրկ կը նշատուի իր գործունէութիւնը:

Նո'յն դրոշմը կը կրեն իրենց վրայ նաեւ արհեստները: Նո'ր կատարելագործումներով, նոր հրապոյրներով ներկայանալու են՝ որպէս զի փառասէր ու անյաճ Ամերիկացիին ճաշակը գոհացում գտնէ: Վերջապէս՝ Ամերիկեան կեանքի ամէն փուլերուն մէջ, սկսելով ընտանեկան յարկէն, դպրոցական չըմանէն և գործնական կեանքի ամէն ասպարէզներէն՝ յարաճուն գործունէութեան և կատարելագործութեան ձգտումը՝ մարմնացած է կարծես, իւրաքանչիւր Ամերիկացիի երակներուն մէջ, որուն ամէն մէկ ձեռնարկը, տարօրինակութիւն մը պիտի թուէր մեզի, քանի որ այդ տենդոտ եռուզեռին վարժուած չենք:

Ամերիկեան դաստիարակութիւնն էր որ ներարկեց այդ ձգտումները, բայց Ամերիկեան հանճարը՝ կրցա՞ւ կատարելագործել նաեւ մարդկային արարածը, այն բարդ մեքենան որ դարերէ ի վեր՝ է'ն խորհրդաւոր և անլուծելի հանգամանքներով ներկայացած էր պատմութեան առջեւ: Այսինքն՝ երբ մէկ կողմէ, ճարտար-

բարուեստը և մարդուն ուշադրութիւնը գրաւող բոլոր աստղերէզ-
ները փոփոխուններու, կատարելագործութեան կը դիմեն շարունակ
մարդուն շնորհիւ, ինք՝ ստեղծողը այդ շարժումներուն, յաջողե-
ցած ինքզինքը բարոյապէս, մտաւորապէս և ֆիզիքապէս կատա-
րելագործելու մեթոտ մը գտնել, որով կարենար ազատիլ զինքը
կաշկանդող բարոյական մոլութիւններէն և մտաւոր տկարութիւն-
ներէն ու ժառանգական այն աղէտալի հակամթաթութիւններէն՝ ու
բոնք օրէ օր իր անկումը կը փութացնէին :

Ասոր մէջ կը կայանար բուն հարցը՝ որուն առջեւ կանգ կ'առ-
նէր պահ մը Ամերիկացին, մտահոգութեամբ : Սակայն՝ այս հրա-
տապ խնդիրը անմիջական լուծում կը սկսանայէր, պէ՛տք էր ու է
եղանակով լուծել զայն՝ որպէս զի գոհացում ստանար խուզարկու-
ողի տէր Ամերիկացիին հետապնդումը :

Արդարեւ շատ կնճռոտ և բարդ էր այս ուսումնասիրութիւնը :
Հաւատալի՞ բան էր որ դաստիարակութեան գործը այնքան դիւ-
րանար, հարե՞ր՝ բարի և բարիները՝ իրենց կարգին լաւագոյն մար-
դեր գտնային, իրողատաքար շատ կարճ ժամանակի մը մէջ :
Մինչդեռ ներկայ դաստիարակութեամբ՝ սերունդներու աստիճա-
նական զարգացումով միայն կարելի կ'ըլլար իւրացնել մարդկային
բնութեան լաւագոյն տարրերը : Կարելի էր ուղեղի գործունէու-
թիւնը այն աստիճան զարգացման մը բնդունակ դարձնել որ տկա-
րամիտները՝ տաղանդաւոր անձերու կարգը անցնէին ու սրբագ-
րուէր և դիւրանար դաստիարակութեան գործը՝ որ նոյն իսկ ման-
կավարժութեան օգնութեա նման իսկ տակաւին շատ թերի կը մնար :
Պէտք էր մեթոտ մը գտնել, որով կարելի ըլլար բնութեան իմա-
ցական անհաւասար բաշխումը դարմանել, բնականէն չար ծնած
անձերը ուղղել, և բժշկել այն մոլութիւններն ու բարոյական ախ-
տերը՝ որոնք մարդկային սերունդին գոյութեան կը սպառնային :

Խիստ չահեկան ըլլալով մէկտեղ՝ անհամեմատ դժուարութիւն-
ներ կը ներկայացնէր այս հարցը, երբ լուծումը նկատի առնուէր.
սակայն ամերիկեան միտքը չընկրկեցաւ, դիտե՛ց ու քննեց անոր
ամէն փուլերը, — յարատեւ յետախուզութիւններով, — և վերջա-
պէս, դարերէ ի վեր առկալի մնացած այս խնդիրը՝ շատ դոհա-
ցուցիչ կերպով լուծուեցաւ : Այս գործին յաջողութեան ամբողջ
փառքը՝ Բրոֆ. Ճօն Տընքըն Բուլքընսպօլի կ'իյնայ :

Ո՞վ է Բրոֆ. Բուլքընսպօլ, և ի՞նչ մեթոտներով յաջողեցաւ
սրակել իր գործը : Ակնարկ մը նետենք նախ իր կենսագրութեան
վրայ : — Բրոֆ. Ճօն Տընքըն Ամերիկայի ներկայ լաւագոյն քիթերէն
մէկը կը կազմէ, աղղեցիկ անձնաւորութիւն մը որուն ձայնը մեծ
կշիռ ունի : Մանկավարժ, հոգեբան և դիտուն մը՝ որ միեւնոյն

ատեն ջղային և մտաւոր հիւանդութիւններու նշանաւոր մասնա-
գէտ մըն է : Բրօք.ը պատմական այն ընտանիքին զաւակն է՝ ու-
րու տան վրայ պարզուած է առաջին անգամ Միացեալ-Նահանգ-
ներու դրօշը : Տողթ. Քուիքընպօղի մեծ հայրը՝ ձօրձ Քլինթըն,
Ամերիկայի նաւատորմին մէջ երկար տարիներ իւրեւ վիրաբոյժ
ծառայած է, և կեանքին վերջին շրջաններուն Նիւ-Եորք փոխադ-
րուելով, 1858ին մեռած է : ձօրձ Բէյն Քուիքընպօղ, Բրօք.ին
հայրը՝ իրաւագիտութեան տօգթոր էր (L. L. D.) և նշանաւոր դրա-
գէտ մը՝ որ հեղինակած է դանազան կարեւոր գործեր : Անոր զա-
ւակը Բրօք. ձօն Տընքըն Քուիքընպօղ, մարդկային կեանքը յեղա-
շրջելու կոչուած ունեցող այս մեծ անձնաւորութիւնը, 1864ին
Քալլմայիա համալսարանը կը մտնէ՝ ուրկէ չորս տարիէն շրջանա-
ւարտ կ'ելլէ առաջին հանգիստնալով, ու 1871ին, նոյն հաստա-
տութենէն կը ստանայ նաեւ արուեստից վկայեալի տիւղոսը : 1868ին
Նիւ-Եորքի բժշկական համալսարանի դասընթացքին կը հետեւի ու
չորս տարիէն ընթացքը բոլորելով՝ կը ստանայ բժշկութեան տօգ-
թորի վկայական : Քիչ ատենէն, Քալլմայիա համալսարանին նա-
խագահը՝ տօգթ. Պարներտ, կը հրաւիրէ զինքը նոյն հաստատու-
թեան մէջ, ճարտասանութեան և պատմութեան ճիւղերը ստանձ-
նելու, ուր կը սկսի աւանդել նաեւ քնախօսահոգեբանական կամա-
ւոր դասեր ալ, ինչպէս նաեւ տասը տարի ուրիշ խիստ կարեւոր
հաստատութիւններու մէջ, հոգեբանական շէֆըրներ կուտայ ան-
ընդհատ : 1881ին հօրը կանխահաս մահը կը ստիպէ զինքը թողուլ ու-
սուցչական ասպարէզը, որովհետեւ ստիպուած էր, հօրը հեղինակած
դրական և դասական գիրքերու նոր տպագրութիւնները հրատա-
րակելու : Բայց 1884ին դարձեալ կը հրաւիրուի Քալլմայիա համա-
լսարանը, ուր՝ կը դասախօսէ գրականութեան և Անգլ. լեզուի
ճիւղերը : 1891ին ճարտասանութեան Բրօք. կը կարգուի նոյն հաս-
տատութեան մէջ : Վերջապէս, 1894ին իր հրաժարականը կուտայ,
պահելով հանդերձ իր Բրօք.ի տիւղոսը : Յետոյ կը վերստանանէ
իր բժշկական գործունէութիւնը և այս շրջանէն՝ կը սկսին իր նշա-
նաւոր ուսումնասիրութիւնները՝ որոնք այնքան աղմուկ պիտի
հանէին : Բրօք. Քուիքընպօղ, իրեն մասնագիտութիւն ըրած էր
ջղային և մտաւոր հիւանդութիւնները : Ամառները, բժշկութիւն
կը կատարէր Նիւ Հէմքայրի իւր ընդարձակ հիւանդանոցին մէջ,
որ գեղածիծաղ ընտելեան հրապոյրներովը շրջապատուած է :

Բրօք.ը իր ամբողջ կեանքի շրջանին մէջ՝ յամառ և տոկուն
աշխատող մը եղած է : Իր բաղմազբաղ ժամերուն մէջ՝ պարապած
է նաեւ գիտութեամբ և գրականութեամբ : Հեղինակած է քսանէ
աւելի գրական, գիտական և պատմական ընդարձակ ուսումնասի-

բութիւններ, որոնք խորոսնել հմտութեան մը արդիւնքն են : Իր ոճը խիստ սահուն է և վերջին աստիճան գրաւիչ : Չկայ իր երկրին մէջ նշանաւոր գրական, գիտական կամ բժշկական ընկերակցութիւն կամ կաճառ մը (academy) որ իր անդամակցութիւնը անհրաժեշտ պէտք մը չնկատէ, մանաւանդ հիմայ ուր Բրօքլին գործը նոր դարագլուխ մը բացած է մարդկային տարրին առջեւ : Անոր մեթոտները այնքան կենսական շահեկանութիւն մը ունին որ՝ չափիքը, թշուառութիւնը և մոլութիւնները ներկայացնող գրեթէ բոլոր հակամիտութիւնները՝ կը զսպեն ու կ'անհետացնեն : Բրօքլին գործը լաւագոյն եղանակը կը կազմէ բարքերը աղնուացնելու և մարդուն իմացական կարողութիւնները զարդացնելու մասին :

Այս նշանաւոր Ամերիկացիին բժշկութիւնը հիմնուած է՝ մագնիսական հոդերու ժութեան (Hypnotism) որուն շնորհիւ կարելի եղած է բժշկել գլխուցիւթիւն, անբարոյականութիւն, մտային անկարողութիւն, յիմարութիւն և բոլոր այն հիւանդութիւնները, որոնք բարոյական, մտային ու ջղային զատկարդին կը վերաբերին :

Բրօքլ. Գուլքընպոզի գործին ունեցած մեծ նշանակութիւնը աւելի ցայտուն եղանակով լուսաբանելու համար, նախ կարգ մը բացատրութիւններ անհրաժեշտ կը դառնան, մտքին ու մարմնին իրարու հետ ունեցած յարաբերութեանց մասին :

Մինչեւ հիմայ, առողջաբանները, բնախօսները և ընդհանուր առումով՝ մարդուն ուսումնասիրութեամբը զբաղող անձերը՝ հետեւեալ բանաձեւը ընդունած են, թէ «Առողջ միտք մը առողջ մարմնի մէջ կրնայ իր գոյութիւնը պահպանել» : Բայց տակաւին շատ քիչերու ուշադրութիւնը գրաւած է սա իրողութիւնը թէ՛ առողջ ու զօրաւոր միտք մը, լաւ ուղղութեամբ՝ շատ աւելի հրաշալի և տեւական ազդեցութիւն մը կ'ունենայ մարմնին գործունէութեան, քան մարմինը՝ մտքին վրայ, նոյն իսկ տկարակալմ և վատառողջ պատեանի մը մէջ գտնուելով : Այս խորհրդածութիւնները ուղղակի մտքին կամ մարմնին դերակշռութեան խնդիրը կը թելադրեն, ու մենք, առանց ժխտելու առողջ մարմնի մը ընծայած առաւելութիւնները, որոնց օժանդակութեամբը միաքըր գիւրաւ պիտի կատարէ իր բարձր պաշտօնը, պիտի ընդունինք մտքին գերազանցութեան տեսութիւնը՝ բացատրելու համար կարգ մը նոր իրողութիւններ :

Բ.

Պատմական ակնարկ մը մեծ անձերու կենսագրութեան վրայ, արդարեւ բաւական պիտի ըլլայ համոզելու զմեզ այս տեսութեան ճշմարտութեան մասին : Փորձե՛նք :— Նախկին դարերու կրօնական

մեծ մարտիրոսները ուրիշ կը ստանային իրենց սկզբունքին մէջ յարատեւելու կարողութիւնը, կրօնական այն հիմնալի տոկունութիւնը որ արհամարհել կուտար՝ նոյն իսկ մահուան արհաւիրքները: Խորհրդաւոր ներշնչում մը չէ՞ր առաջնորդէր արդեօք անոնց քայլերը: Ամէն ժամանակներու մէջ, մեծ խեղճներու հետամուտ անձերը ինչպէ՞ս կը յաջողէին իրականացնել այն բարձր գործերը՝ որոնց շարժառիթները խորհրդաւոր քօղերու սակ ծածկուած էին: Ո՞վ կը ներշնչէր անոնց այդ թելադրութիւնները: Գիտունները՝ սեւեռուն գաղափարի մը կառչող այդ հսկայ անհատականութիւնները՝ պիտի կրնային արդեօք նոր գիւտերու արշալոյսը աւետել, եթէ երբեք ներքին բնազդ մը չմղէր, չքաջալերէր իրենց յամառ աշխատութիւնը, որ տաժանելի շրջաններու յաջորդումէ մը ետքը միայն՝ իրական արդիւնքներով պիտի պսակուէր: Վերջապէս մարդկային ընկերութիւնը քաղաքակրթելու և աւելի լաւացնելու կոչման ծառայող մեծ բարերարները ինչպէ՞ս պիտի յաջողէին յեղաշրջել կեանքը և նոր ուղղութիւններ կազմակերպել՝ եթէ երբեք մեծերու յատկանիշը եղող խորհրդաւոր մղում մը, անծանօթ դըրդում մը չվարէր իրենց քայլերը դէպի առաջ, հակառակ անհամար խոչնդոտներու:

Ա՛րդ, բոլոր այս նշանաւոր անհատականութիւնները ուրիշ կը քաղէին իրենց անդիմադրելի ոյժը, այն բարոյական կորովը և մտածման այն բարձրութիւնը՝ որ առանցքը կը կազմեն մեծ մեծերու գործունէութեան: Ինչպէ՞ս կարելի պիտի ըլլար բացատրել անոնց զոհողութեան շարժառիթն ու յաջողութեան գաղանիքը:

Մարդկային միտքը, առանց կանգն առնելու այս հարցերուն առջեւ, իր հիացումը կը յայտնէր, և մեծ թիւերու կարողութիւնները «հանճար» անունով կ'որակէր, առանց սակայն յաջողելու անոնց մտային հորիզոններուն բարձրութեան թափանցելու: Իսկ բազմատարաբար աւելի յանդուգն և փառասէր անհատականութիւններ՝ կամքի և յարատեւութեան գիտակից ջանքերով կը փորձէին մեծ թիւերու դրաւած բարձունքները սլանալ, և աստիճանաբար, կը յաջողէին խել անոնց փառքի դափնիներէն մաս մը:

Դարե՛ւէ ի վեր կրկնուող այս տեսարանները, վերջապէս լուրջ ուսումնասիրութեան առարկայ դարձան: Եւ մարդկային խուղարկու միտքը՝ անդգաւաբար ջանաց թափանցել զինքը շրջապատող երեւոյթներու ներքին խորհուրդներուն: Ընդհանուր փորձերէ ետքը, ընդունեց որ առողջութիւնը թէեւ յաջողութեան պայման մըն էր, սակայն մարդուն կորովը և անոր կենսական ոյժը պէտք էր միայն մտքին վերագրել: Բայց ասով ալ չէր բացատրուեր հրատապ խնդիրը:

Հանձարները, իրենց բարձրութեան մէջ, մեկուսացած երկնաշէններու հրապոյրովը կը մագնիսացնէին միայն մարդկային միտքը, իսկ ամբողջը, վա՛րը, աշխարհի տափակութիւններուն մէջ կը թաւալէր շարունակ: Մոլութիւնները, կեանքի աղտոտութիւնները, ժառանգական չար հակումները և մարդուն միտքը կաշկանդող բոլոր տկարութիւնները՝ անոր արժանապատուութեան և բարձր կոչումին կը սպառնային, ցաւադէին տպաւորութիւն մը արթնցնելով, ու ինք՝ իր տկարութեան գիտակցութեամբը, կը մտածէր թէ արդեօք իրեն և այդ հեռաւոր հսկաներուն միջեւ փոխադարձ յարաբերութիւններ կամ նոյն կարողութիւնները գոյութիւն չունէին. իսկ եթէ կարողութիւններու հաւասար բաժին մըն ալ իրենց իրաւունքն էր, ինչո՞ւ ուրեմն իրենք զրկանքի ենթարկուած են:

Այս խորհրդածութիւնները հակառակ իրենց ազդած դառն յուսախափութեան՝ կրկնուեցան մարդուն մտքին մէջ, մինչեւ որ հիքնօթիգմը գիտական աշխարհին ուշադրութիւնը գրաւեց իր տարօրինակ երեւոյթներովը՝ որոնց հիմը կը կազմէր մարդուն մէջ երկու եւի կամ կրկնակ անձնաւորութեան տեսութիւնը (Duplex Personality), այսինքն՝ իւրաքանչիւր անհատի մէջ՝ երկու գոյութեան սկզբունքը, իրենց որոշ կազմակերպութեամբն ու ձգտումներով:

Հիքնօթիգմը, շոյց տուած էր անոնց պաշտօնները: Առաջին եւր կամ քարձր եւր, մեր մէջ գտնուող և՛ Ս. Գրքին Աստուածային պատկերը խորհրդանշող երկնային կայծն է, անոր ներկայութեամբ միայն՝ գիտականապէս կարելի է բացատրել և ընդունել հոգիի անմահութեան գաղափարը: Այս եւր ամէն մարդու մէջ գոյութիւն ունի, ա՛ն է որ կ'առաջնորդէ բարձր խորհուրդներու, Աստուածային ներշնչումներու և մեծ իսէալներու իրականացման: Անոր բարոյական ոյժերը անհուն են, և զարգացման ընդունակութիւնը անսահման է. ա՛հա այս քարձր եւն է որ՝ մեծ անձնաւորութիւններու գործունէութեան խարխիսը կազմած է. անով միայն կարելի պիտի ըլլար շուսաբանել մեծ գործողներու ներշնչումներն ու խորհրդաւոր յարատեւութիւնը:

Երկրորդ եւր կամ սովորական եւր մեր ամենօրեայ յարաբերութիւններուն մէջ, մեր մտածումները ձեւող գոյութիւնն է, ա՛ն է որ՝ կը վարէ մեր գործերը ինչպէս նաեւ ներքին գործարաններու պաշտօնները. անո՛ր ազդեցութեամբն է որ՝ կ'արտայայտուին մեր բոլոր տկարութիւնները և բարոյական անկարգութիւնները: Ու նկատի պէտք է առնել թէ զատիարարութիւնը մինչեւ հիմայ միմիայն այս երկրորդ եւին կոչում ընելով է որ ջանացած է բարձրացնել և ազնուացնել մարդը, ինչ որ, հակառակ մանկավար-

ժութեան ջանքերուն, իր անյաջողութիւնը վճռող պատճառներէն մէկը դարձած է:

Այս տեսութիւնները տակաւին գիտական աշխարհին հազորդութեամբ հիւնօթիզմը ուսումնասիրողները դիտած էին որ իրաց առեալ իր «տարօրինակ երեւոյթները», անիկա կը ներկայանար հիւանդները բժշկելու իբրեւ լաւագոյն եղանակ մը, առանց դեղի գործածութեան:— Յաջորդական հետազոտութիւններէ ետքը, ստուգութեամբ, ճշդութեամբ իրողութիւն մը կը դառնար հիւնօթիզմով կատարութեամբ բժշկութիւնը՝ մարդուն գործարանական հիւանդութիւններուն (functional diseases) ինչպէս՝ ջղային ամէն տեսակ տկարութիւններ, ծովախտ, գլխու պտոյտ, մարսողութեան՝ չնչառութեան, արեան չըջանի, սնդութեան և ծայրայեղ արտաշնչութեան պէս հիւանդութիւններ:

Բրօֆ. Քուլքընպօզ, իբրեւ մասնագէտ ջղային եւ մտաւոր հիւանդութիւններու, և իբրեւ խորաշին հոգեբան, խորունկ ու շաղրութեամբ կը հետեւէր հիւնօթիզմի ստացած զանազան փոփոխութեան, և ինքն ալ՝ իր կարգին կը փորձէր անոր միջոցաւ՝ առանց դեղի կատարուած բժշկութիւններ, կատարեալ յաջողութեամբ:

Արդ, երկար ուսումնասիրութիւններէ ետքը, ինք է որ կը յաջողի առաջին անգամ լուսաբանել մարդուն մէջ գոյութիւն ունեցող երկու եսերուն բարոյական դերերն ու պաշտօնները, և 1898-99ի ձմեռուան մէջ նոր խորհուրդ մը կը յղանայ.— հիւնօթիզմը՝ իբրեւ բարոյական և մտաւոր վերածնունդի միջոց մը գործածելու գաղափարը: Իսկոյն կը սկսի փորձի, զարմանալի յաջողութեամբ՝ կը բժշկէ մօլի, տպականած և տկարամիտ անձերը: Քիչ ատենէն, իր փորձերուն արդիւնքը գիտական աշխարհին կը հազորդէ, տարօրինակ ցնցում մը յառաջ բերելով ահէն շրջանակներու մէջ (*):

Այս պահուս, Նիւ-Եօրքի մէջ՝ Բրօֆ. Քուլքընպօզ կը զբաղի բարոյական և մտաւոր ու ջղային հիւանդներու բժշկութեամբ, առանց դեղի: Իր վերջին յաջողութիւնները աշխարհի ամէն կողմը այնքան արագ արձագանգ գտած էին որ՝ ամէն տեղերէ իրեն դիմողները՝ լեգէոններ կը կազմին: Բրօֆ.ը հիւանդ կամ առողջ մարդերու քարձր եւ կ'արթնցնէ, կ'օժտէ զայն ուղեւած ո՛ր և է կարողութեամբ, այնպէս որ փորձի ենթարկուողը՝ ինքզինքը բոլորովին նոր մարդ մը կը կարծէ, տարբեր անձնաւորութիւն մը կը զգայ, անհունապէս զօրացած ըլլալով բարոյական և մտաւոր յատկութիւններով, քարձր եւ ինքնակալ պաշտօն տակ...:

Բրօֆ. Ճօն Տրնքընի գործը երկու ճիւղ կ'ընդգրկէ.— Ա. Բու-

(*) Hypnotism in Mental and Moral Culture; By Prof. John Duncann Quækenbos.

ժուժ ու է բարոյական հիւանդութեան և Բ.՝ ներշնչում՝ ու է բարոյական և մտաւոր կարողութիւն արթնցնելու նպատակով։ Անոր դիմող մարդ մը եթէ ծայրայեղ ամէկոտութենէ կը տառապի, փորձի ենթարկուելով տարօրինակ համարձակութիւն մը կը ստանայ, իսկ յիշողութիւնը տկար մէկը՝ սրամտութիւն։ Բրոֆ.ը մեղամաղձոտ, յուստես, և խելագարելու տրամադիր անձերուն կորով և լաւատեսութիւն կը ներարկէ, ու է արհեստի մէջ առաջնակարգ զիրք գրաւել ուղղին՝ յաջողութեան անհրաժեշտ ազդակները կը սորվեցնէ։ Վերջապէս՝ գրական տաղանդ, արուեստագիտական ճաշակ, առեւտրական յատկութիւններ ու մարդուն փառասիրութեանը (ambition) (1) արժանացող կամ անոր օգտին ծառայող էական պահանջումները կատարելապէս կ'արթննան և կը բողբոջին ենթակային մէջ, Բրոֆ.ին մոդական ազդեցութեան տակ։

Անոր ձեռք բերած արդիւնքները այնքան անհաստալի են որ թերեւս այս տողերը կարդացողները սկեպտիկի ժպիտներ արձակեն։ Բայց երբ համոզում գոյացնեն որ քանի մը հազար անձերու վրայ կատարուած փորձերէն ետքն է որ Բրոֆ.ը իր հետազոտութեան արդիւնքը գիտական աշխարհին հաղորդած է, դրապէս հաստատելով իր տեսութիւններուն իրականութիւնը, այն ատեն թերեւս բուն հետաքրքրութիւն մը յաջորդէ սկեպտիկ ժպիտներու։

Ինչ մեթոտներու կը հետեւի Բրոֆ.ը՝ ակնարկուած արդիւնքները ձեռք բերելու համար։ Դժուար պիտի ըլլայ այս հարցումին երկու բառով պատասխանել. բայց փորձենք։— Բրոֆ.ը դիտած ըլլալով որ քառձր եւր զարմանալի կերպով ընդունակ է գերազոյն կարողութիւններու, և թէ՛ այդ ընդունակութեան տրամադրութիւնը ո՛ր եւ է մէկուն մէջ արթնցնելու համար մագնիսացնելու, այսինքն՝ արհեստական քունի վերածելու է ենթական, այս պատճառաւ՝ Բրոֆ.ը նախ կը մագնիսացնէ իրեն դիմողը, այդ վիճակին մէջ քառձր եւր կ'արթնցնէ, որ, իր կողումին ինքնագիտակցութիւնը կ'ունենայ անմիջական կերպով. յետոյ կ'օժտէ զայն գերազոյն ընդունակութիւններով։ Բրոֆ.ը՝ անոր ուղղելով խօսքը՝ ազդու, բայց համակրելի եղանակով կը բացատրէ իր թելադրած կարողութիւնները, կը վա՛ռէ զայն ազնիւ ձգտումներով, որոնք վայրկեանապէս կը սպաւորուին, և յետոյ երբ ենթական իր արուեստական քունէն արթննայ՝ նոր մղումներ, և իրեն տրուած թելադրութիւններուն (suggestion) տիրապետութիւնը կը զգայ՝ ինչ որ վերածնունդ մը կ'աւետէ։

(*) Անգլ. իմաստով.

Այսպէս թելադրուած մարդուն քարձր եւր բարոյական և հոգեկան յաակութիւններով կ'օգտուի: Բայց ասիկա միայն մոլու-թիւնները արմատախիլ ընելու միջոց մը չէ, այլ հոգիին անմիջա-կան թոթափումը՝ թերութիւններէ և իր սլացքը կասեցնող մո-լութիւններէ, որուն կը յաջորդեն բարոյական կեանքի մը ամբողջ կորուիս ու լաւագոյն տարրերը:

Ենթական՝ մաքնիսական քունէն արթննալէն ետքը՝ ինքզին-քը բարոյական միջնորդութիւնով մը շրջապատուած կը ղգայ, երկնային շունչ մը կարծես կը բարձրացնէ անոր կեանքը, ու երջանիկ՝ իր սլացումին մէջ, կը սաւառնի այն բարձունքները՝ ուր հրեշտակ-ները կը բնակին: Անոր համար՝ ներշնչումի ազդակներ կ'ըլլան կամքը, բարոյական կորովը, յառաջդիմութիւնն ու աշխուժութիւնը: Արդ, այս իրողութիւններուն հանդէպ՝ ո՞վ պիտի կրնար զսպել իր սքանչացումը հիւսիսի զօրով բարոյական և մտաւորական զերին նկատմամբ, որ մարդուն կեանքը օրհնութեան վերածելու կոչումը ունի:

Օ Լ Ի Ա

ԻՐԱՆՏԱԿԱՆ ԵՐԳ

Բու այտերէ կը շառագնին կարմիր վարդին գեղն ու քոյր,
Ու զրնացի կը նստնայ քեքեւութիւնն այծեամբն.
Լանջիւր կ'ուռի գերդ ովկեանին ձիւն փրփուր,
Ու քու տեսիլ կը զինովնամ, ո'վ իմ սիրոյս դիցունին:

Մագերդ ճանանչ, աչերդ սիրոյ են երկին,
Դեղջիւնիներ կոչեն իրենց դիցունին.

▲ Բարեկէն մինչ ամենի

Վսեմ զդեակն Պարեկի,

Դուն ամենեկն չմաղն ես, ի'նս Բարաշին:

Բու ժրպիւրդ կ'արքշոյս սիրս ու եռքիւնըս համակ,
Ու մեկաւոր երբ կը խոկամ կը հրճուիմ քու յուշէր ես.
Խոնավայրդ քունիս մէջ դո'ւն ես ընկերս, ո'հ, միմակ,
Բայց չեմ գտեր քեզ իմ քովս երբ կ'արթննամ վշակեղ:

Ու կ'ողբամ ես գիշեր, ցերեկ միշտ շրոնի,
Կը հառաչեմ քեզի համար տխրագին.

Ա'հ, քոյ մեռնիմ քու սիրովս

Լանջիւր փառս ես անդադար.

Փարիմ, ապրիմ կեանք մ'անուշ, ի'նս Բարաշին:

Ո՛հ, քու տեսքդ, քու ժրպիտդ, քու փափկութիւնդ անմեկին,
Կուզեմ վայճել, կ'դնամ քափել հրապոյրներդ անյագ.

Ու մեր գեղջուկ տանիքին տակ, եզերքն անուշ առուակին
Թող ծծողքայ մեր սուրբ սիրոյն ծիածանը փայտերանգ:

Քեզ կը սպասե սիրասենցիկ իմ հոգին.

Գարնան շողեր քառուսին մեջ կ'աղօսին:

Բայց իմ սիրտս միշտ պիտ' մնայ

Ամուր կապուած քու սրտիդ, ա՛հ . . .

Ու պիտ' տրոփե քեզ համար, ի՛մա Քաթալին:

(Թարգմ. ՄԱՆԵՒՅԵ)

ԷՕՃԷՆ ԿԻՐԻ

ԳՈՒԼԷՃԱԿԱՆԻ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

II

Ռուսները Գուլէճի ընկերական ներքին կեանքը, ուղղակի ներ-
շնչուած ամերիկեան սկզբունքներէ, ղիւրաւար ու համակիր շըր-
ջանակ մը կը ստեղծէ ամէն նոր ուսանողի շուրջ որ գիտէ ինք-
զինքը յարգել տալ, որ ձեռներէց է և անձնուէր, հոգ չէ թէ ա-
նիկա բոլոր այդ յատկութիւնները իր հետ կը բերէ ընկերական
շատ անշան խաւէ մը: Դասակարգային խտրականութիւնները
այնտեղ քիչ անգամ երեւան կուգան, և ամէն անգամ ալ նշաւակ
կ'ըլլան հեգնանքի ու հալածանքի, այնպէս որ սովորական երե-
ւոյթ մըն է տեսնել ընկերային հակոտնեայ աստիճաններու վրայ
գտնուող այլազգի երիտասարդներ, որոնք թեւ թեւի և գլուխ
գլխի կ'ապրին այն մտաւորական հրաշալի կեանքը, զոր ուսանո-
ղական շրջանը կը ստեղծէ:

Դիւրին է մակարեւել թէ Թուրքի իր ընկերով հետ որքա՛ն
մեծ զարմանքի մէջ ինկաւ իր գուլէճականութեան առաջին օրե-
րուն, երբ ընդհանուր հետաքրքրութիւն մը արթնցած տեսաւ իր
աննշան անձին շուրջ: Այդ հոյակապ շէնքին մէջ ուր ինքնիւրեն
բացուող դուռներ ու պատուհաններ կային, ուր ճաղատ գանկով
և բարտիի հասակով բրօքէսէօներ կ'երթային կուգային, և ո-
րուն մինչեւ իսկ դասի կոչնակը իր եկեղեցիին զանգակէն քառա-
պատիկ աւելի մեծ էր, ինչպէ՛ս կ'ըլլար որ ինքը, խեղճուկ դա-
ւառացի, այդ աստիճան կարեւորութիւն կը ստանար: Հարուս-
տի զաւակներ, փոխառակ արհամարհելու զինքը, բարեհամբոյր
եղանակով մը կը խօսէին իրեն հետ, և ամերիկացի դասատուներ
շնորհակալութիւն կը յայտնէին ամէն անգամ որ դասը արտասա-
նէր: Մինչեւ այն օրը՝ իր ճանչցած վարժարանական կեանքին հետ

ինչ հակադասուի, Տէ՛ր Աստուած : Այլեւս հիմայ՝ Թումիկ ամօթէն կը կարմրէր ամէն անգամ որ միտքը կ'իյնային իր դպրոցին սղեղ բարքերը, իր խի՛նքնակած հայհոյանքներն ու անառակ խաղերը, և Գոլէճի ընդհանուր բարոյական մթնոլորտին մէջ իր մօտաւոր անցեալին բոլոր աղտեղութիւնները, սպիանալով և թանձրացեալ յիշատակի մը վերածուելով, մօրացած ճահիճներու պէս կ'երեւային հիմայ, որոնց մէջ նորէն չխորասուղուելու համար հաղար զգուշութիւն կ'ընէր Թումիկ :

Եւ յաջողեցաւ : Մէկ տարիէն Թումիկ թօթափեց իր արտաքին անհրապոյր երեւոյթը, դատակիցներուն չափ չիք «մըսթըր» մը եղաւ, ու իր բնականէն օժտուած մարմնին շնորհալիութեամբը նոյն իսկ նախանձ շարժել սկսաւ : Մտաւորական զարգացման հետ միաժամանակ՝ վարժարանը տուաւ իրեն բարձր դասու զաւակներուն հետ վարուելու և ապրելու գիտութիւնը, ու երբեք՝ հին օրերու փոշելից կեանքին վերադառնալու մտածումը չպաշարեց իր գլուխը : Պառաւ հօրաքոյրը իր շահու դրած դրամագլխէն մաս առ մաս կը ծախսէր Թումիկին հագուստ, գիրք եւ առօրեայ պէտքեր հայթայթելու համար, թէպէտ ամէն անգամ դրամ տալուն, ինքն իրենը կը տրանջար որ ինչո՞ւ իր զաւակը ճրիարար Գոլէճ առնողները սա միւս ծախքերն ալ չէին ընէր : Բայց այս տրտունջը չուստով կը խեղդուէր այն երանաբեր մտածումէն թէ օր մը լիուրի պիտի վարձատրուէին իր զոհողութիւնները :

Դասերուն մէջ ալ Թումիկ հաւասարապէս յաջող ընթացք մը սկսած էր ունենալ : Ուսման ճաշակը, միջոց մը բնազդային ճրգտումներէ խաթարուելէ վերջ, նոր թափով մը երեւան ելած էր, ճիշդ այն տունկերուն պէս, որոնք ձիւնի մահառիպ ծածկոյթին տակ անհետ ըլլալէ ետք, յանկարծ կը բողբոջին ու կը բուրեն, երբ այլեւս վերագտած են իրենց կենսականութեան անհրաժեշտ եղող հիւթը : Հայերէն լեզուի և մատենագրութեան դասերուն մէջ մանաւանդ այնքա՛ն յաջող գտած էին զինքը որ, իրր «հայկաբան» մատով ցոյց կու տային : Այս անժամանակ հռչակաւորութեամբ իրեն մասամբ վերագրելի էր Թումիկի աղգային վարժարան մը գէշ աղէկ յաճախած ըլլալուն, միւս կողմէ ուղղակի հետեւանքն էր այն ողորմելի տգիտութեան որուն մէջ կը մնային հայ ուսանողները, հիմնական ոչ մէկ ծանօթութիւն ստանալով իրենց տօն մային լեզուին ու գրականութեան վրայ : Հակառակ Գոլէճի Վարչութեան դժած բաղմակողմանի ծրագրին, հայ ուսանողը առ հաստորակ շատ վտիտ ծանօթութիւն մը կը ստանար իր հին թէնոր մատենագրութեան, որուն ոգին, էական մամայատկութիւնները, դարագլուխները և գլուխ գործոցները բացատրող, ընդլայնող

մարդ չկար այդ այնքան հոյակապ շէնքին մէջ : Տրուած դասերը անունի և թուականի չորութեանց շուրջ կը դառնային և այս կերպով կ'ըլլային ամէնէն անհրապոյր զբաղումները : Եղնիկին կամ Փաւստոսին ինչ տեսակ մատենագիր մը ըլլալը բացատրելու համար, ուսուցիչը՝ հետտորական շարժումներով կ'ըսէր .

— Սա՛ մեծութեամբ և սա հաստութեամբ զիրք մըն է, դեռ ինչ կողքով, կաշեկալմ... :

Եւ ուսանողները, մեծ ու պզտիկ, կը խնդային այս այնքան զիւրիկն ծանօթացման վրայ... :

Այս դայթակղեցուցիչ յայտնութիւնները կը թարմանային և կը շեշտուէին ամէն անգամ, երբ իր նախնական կրթութիւնը ազգային վարժարանի մէջ ստացած հայ ուսանող մը կը մտնէր Գոլէճ . այսինքն՝ երբ միակնիւններ դուրսէն գալով կոյրերու բազմութեան մէջ մեծաւոր կը հաշակուէին :

Թումիկ՝ որ արդէն իր օրինական կարգէն երեք կարգ վերի դասարանին հետ կ'առնէր հայերէնի դասերը, առաջին անգամ զարմանքով անդրադարձած էր այս պարագային վրայ : Յետոյ, կամաց կամաց, աւելի տարօրինակ երեւոյթներու հանդիսատես ըլլալով, վարժուած էր ընդհանուր ուղղութեան, ինքն ալ միւսներուն պէս սկսած էր առանց հայերէն դաս պատրաստելու դաստիարակ երթալ, երբեմն ալ խմբովին ընաւ դասի չերթալ, մէկ խօսքով՝ հայերէնի ուսումը ժամանակի աւելորդ վատնում մը նկատել :

Երբեմն ալ կը պատահէր որ ուսանողները օգտուելով իրենց ուսուցչին քնատ վիճակէն, պատգամաւորութիւն մը կը զրկէին ներս, դասերին պատրաստած չըլլալին յայտնելու համար, և շատ զիւրաւ թոյլտուութիւն ստանալէ վերջ տերտողութեան սրահը կը վերադառնային : Եւ այս պարագային, աշակերտներուն զգացած ուրախութենէն աւելի՝ տեսնելու արժանի պատկեր մըն էր պատուելիին գոհունակ ու զուարթուն կերպարանքը . թաւապատ բազկաթուռին մէջ մսկոտ կատուի պէս թաղուած՝ և ոտքերը ջղածգօրէն երկարած, աչքերը կիսախուլի եւ աղօթելու ձեւ առած, անիկա հեշտ երազանքներով կ'օրօրուէր ամբողջ ժամը, հոգիին խորէն փառարանելով այն Տէրը, որ եօթանասուն և եօթն անգամ ներել կը պատուիրէր, մինչդեռ ինքը դեռ այդ ամիս հազիւ եօթն անգամ ներած ու ճամբու դրած էր իր աշակերտները... : Քրիստոսի պատուիրանները, զոհողութեան և անձնուրաց դորժունէութեան այդ մեծ Առաքելին խօսքերը ոչ մէկ տեղ թերեւս այնքան յօգուտ անձին մեկնուելով հիանալի շահաստաններ դարձած էին, որքան Գոլէճի կարգ մը դասարաններուն մէջ :

III

Հինգ երկար տարիներ գլտորեր դացեր էին այն օրուան վրայէն, երբ Թումիկ Թաշտէլէնեան կը մանէր «Վերի դպրոց»ը—ինչպէս կ'անուանուէր Ռոպըրդ Գոլէճ՝ առ հասարակ բոլոր գիւղացիներէն։ Այդչափ ժամանակամիջոցի մը մէջ Թումիկի ապրած ուսսանողական կեանքը առանձին նշանակութիւն ունեցող ոչ մէկ դրուագ պարունակելուն՝ չպիտի դանդաղինք անոր վրայ։ միայն անցողակի յիշատակել կ'արժէ այն երկու կուսանման վիճաբանութիւնները, զորս ըրած էր երկու ուսուցիչներու հետ, առաջինը ընդդէմ Ամերիկացի բրօֆէսէօրի մը, անոր կարգ մը քմահաճ արարքներուն համար, իսկ երկրորդը՝ հայերէնի դասատուին հետ, որ օր մը այլ ևս չհանդուրժելով Թումիկի դրաւոր թէ բերանացի հեզնանքներուն, իր մասին Տեսչութեան բողոքելու սպառնայիք ըրած էր։ Այս երկու նշանատախտակներէն զատ ոչինչ կը տեսնուէր իր ուսանողական երկար արահետին վրայ՝ պայքարի մարդը յատկանշող։ և ասիկա, շնորհիւ այն հաշտարար վարմունքին, զոր հայերէնի ուսուցիչը սկսած էր ցոյց տալ կեղծաւորաբար, Թումիկին մէջ մարանչող ոյժի մը ստուերը նշմարելով։ Ինչ պէտք կար ինդիր հանելու և Գոլէճի վարչութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելու անա'նկ իրողութեանց վրայ, որոնց յայտնութիւնը կրնար անհաճոյ հետեւանքներ ունենալ ամէնուն համար ալ։ լաւագոյն էր շողոքորթելու և անհաշիւ կերպով գովելու ուղղութիւնը, որուն շնորհիւ բարոյապէս կը սկարանար դեռաւոր ընդդիմախօսը, յանուն ճշմարտութեան մղուելիք ո և է պայքար կը կորսնցնէր իր նշանակութիւնը, և աւանդական կարգուսարքը նորէն կը մնար իր լճացած վիճակին մէջ։ Մի' ըսէք թէ անճարակ կ'ըլլան Տիրոջը ծառաները։

Թումիկ՝ իր ինքնամիոյիման մտածկոտ ժամերուն՝ կ'անդրադառնար իր բարոյական անարիւնութեանը վրայ, որով այնքան դիւրաւ տեղի տուած էր շողոքորթութեան հոսանքին առջեւ։ ասիկա կը խորհէր հիմայ թէ ինչպէս նիւթական աշխարհի մէջ, բարոյական կեանքի մէջ ալ մարդկութիւնը կառավարող պայմանները յար և նման են։ Ահաւասիկ, կ'ըսէր, կրթական խոշոր պիտղոսներով և տարածուն համրաւներու տէր մարդիկ, որոնք անխղճահարութեամբ կը գողնան մեր ժամանակը, մեր գանկերուն մէջ կը լեցնեն ինչ որ անօգուտն է և ձանձրացուցիչը, որոնք կը շահագործեն մեր անգիտակցութիւնը, կը շահագործեն մեր դրամը... դրամը, բայց ո'չ, ինչ դրամ, գոնէ ինք չէր կրնար բողոքել յանուն դրամի։ չէ՞ որ ինքը երախտաւորեալ մըն էր, Գոլէճի վարչութեան մէկ պաշտպանեալը, որ վայրի տունկի մը պէս լեռնէն

փրցուած ու բերուած էր նորարոյր ծաղիկներով լեցուն ջերոցի մը մէջ : Կը մտածէր թէ արդեօք աւելի ջիւղ և յամառութիւն պիտի կարենա՞ր դնել իր մարտնչուններուն մէջ , երբ իր ճակատագրին տէրն ըլլար ամրողջովին , առանց դողդալու հեռաւոր սպառնալիքի մը ստուերէն «դուն մեր գրամո՛վը դաստիարակուեցար» պուռացողներուն :

Ու անզգալարար , նորէն Թումիկի յիշողութիւնը կ'երթար կառչիլ իր նախնական կիսավայրենի կեանքին , ուր բարոյական հոգերը այսքան տիրական չէին դոնէ : Աչքի առջեւ կը բերէր այն համայնապատկերը զոր դիտեր էր Ս . Սանդուխտի իրիկուն մը , լերան բարձունքէն , Սարգիսին հետ գողօնը բաժնած պահուն . կը յիշէր թէ իր խռովայոյղ հոգին ինչպէ՛ս հանդարտեցուցած էր այն չքմեղանքով թէ աշխարհի վրայ ճարպիկը բնականօրէն պիտի զգեսնէ անճարակը ու զայն պիտի վարէ ուղածին պէս : Իր ժամանակն ու կարողութիւնները անօգուտ կերպով վատնել տուող այդ ուսուցիչները ինչո՞վ կը տարբերէին ծովասուզող ճայերէն կամ այլուրին պաշարը աւարող մրջիւններէն . չէ՞ որ ասոնք՝ Քիւղիքական պահանջքի և միւսները բարոյականի անուան տակ կը նպաստաւորութէն պարգապէս իրենց անձնական գերակշիռ ոյժէն կամ ազդեցութենէն : Հինգ տարի առաջ ինքն էր ուրիշին սեպ հականութիւնը իւրացնողը , որովհետեւ աւելի ճարպիկ էր ուրիշներէն . այսօր՝ բարոյական աշխարհի մէջ տկար ու դիմադրելու անկարող՝ մտաւորապէս իրմէ աւելի զօրաւորներ եկած էին ճնշել իր վրայ և վատնել իր բարոյական ոյժը :

Թումիկի նորափթիթ գանկէն ժայթքող այս տաք վարդապետութիւնը , զոր անիկա իր դասընկերներուն առջեւ կը պարզէր միամտօրէն , իր քով մնացած միակ վրէժի զէնքն էր . իր ատած դասատուներուն արարքները հասարակ կենդանիներու գործերուն հետ նոյնացնելը անհուն գոհունակութիւն մը կը պատճառէր իրեն . անիկա , յաճախ իր վաղեմի ընկեր Սարգիսին հետ կը խօսակցէր այս նիւթին վրայ , կ'ընդլայնէր իր գաղափարը և օրինակներով կը պարզաբանէր զայն , մինչ Սարգիս , քառակուսի ղըւլս , իր վիզը կ'օրօրէր մեքենայօրէն , հաւանութիւն տալու պատրաստակամութեամբ , բայց ներքնապէս կը զգար թէ Թումիկին այդ գաղափարային վերասացումը այնքան օտար կը մնար իր մոքին , որքան անիմաստ գտած էր անոր բլուրն ի վար խոյացումը , Ս . Սանդուխտի նախատօնակի մը իրիկունը , երբ թուչունի և պտուղի պաշարը իրեն թողլով , յանկարծակի մեկնած գացած էր :

Լ Ե Ի Ո Ն Ք Ի Բ Ի Շ Ճ Ե Ա Ն

ԴԱՐՈՒՍ ԼԱԻԱՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ

ԾԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ «ՄԱՀՈՒԱՆ ԲՆԱԶԴԸ»

Բ. (*)

Դիտուած է որ շատ մը ծերունիներ, արդէի ժամանակիս մէջ նոյն իսկ, 120, 140 և մինչեւ 185 տարի ապրած են (Սէն Միւնկօ անուն անձը՝ Կլասկովի մէջ՝ այս տարիքին մէջ մեռած է) և մինչեւ ցմահ պահած են իրենց մտաւորական կարողութիւններն ու իրենց մարմնոյն ոյժը (**): Ասոնք բացառութիւններ, բնականէն չեղող երեւոյթներ չեն, որպէս կը նկատէ Է. Րէյ-Լանքէսթըրը, զանոնք հսկաներու կարգին մէջ դասելով: Այդ օրինակները պերճախօսօրէն կը հաստատեն թէ ակտաբանական ծերութեան քով կա'յ բնախօսական ծերութիւն մը, որուն ընթացքին՝ մարդկային գործարանաւորութիւնը կանոնաւոր կերպով կը դործէ, իր կարողութեանց մէջ հաւասար համեմատութիւններով: Ծերութեան և իր ակտաբանական երեւոյթները բարեփոխելու միջոցներուն դիտական ուսումնասիրութիւնը, անտարակոյս պիտի նպաստէ կեանքը աւելի երկար եւ աւելի երջանիկ դարձնելու: Բայց բնախօսական ծերութեան եւ բնական մահուան ա'յնքան հազուադէպ երեւոյթները ուրիշ բան մըն ալ կը սորվեցնեն մեզի, մահուան թնազդը, որ ուրիշ բան չէ բայց եթէ կեանքի բնազդին վերջին զարգացում մը, ուղղակի կ'աւարտուած շարունակութիւն մը, երկու դիւար չօշափող ծայրեր՝ որոնք շրջանակ մը, ամբողջութիւն մը կը կազմեն, ինչպէս պտուղը որ շատ հասունալով կ'իյնայ ու կը չորնայ, չըրջանակ մը կը դծէ ծառին ուռճած կէտին հետ: Բայց, բնական մահն ու, անոր իբր հետեւութիւն, մահուան բնազդը լուսաբանող անհրաժեշտ մանրամասնութեանց պէտք է դիմենք, ցոյց տալու համար բովանդակ բանաւոր և հզօր լաւատեսութիւնը Բասթէօռի աշակերտին:

Ի՞նչ բանի մէջ կը կայանայ բնական մահը: Բնական մահուան բացատրութիւնը, ըստ երեւոյթին դիւրին՝ բաւական կնճռոտ կը ներկայանայ, անոր համար որ անիկա չա'տ հազուադէպ երեւոյթ

(*) Տես «Ծագիկ», թիւ 14:

(**) Հանգլէր կը հաստատէ թէ Հիմ Կսակաւանին մէջ յիշուած Մաքուսադան ոչ թէ 969 տարի ապրած է այլ 242, այդ ժամանակին մէջ ամէն մէկ եղանակ՝ այսինքն ամէն երեք ամիս, տարի մը հաշուուելով, որով շատ մեծ տարբերութիւն մը չի տեսնուիր այդ տարիքին եւ ներկայ ժամանակիս մէջ հաստատուած ամէնէն երկար տարիքին միջեւ: Ծննդոց Գրքէն անդին միայն, Գիրք Թուոցէն սկսեալ, տարին նոյնն է մեր տարւոյն հետ:

մըն է նոյն իսկ կենդանական աշխարհին մէջ. հետեւապէս անոր հոգեբանական մանրամասն ուսումնասիրութիւնը՝ գերազանցօրէն բարձր ու շահեկան ուսումնասիրութիւն մը պիտի ըլլար:

Գործարանաւորութեան մէջ երկու դասակարգի բաժնուած տարրեր կան. 1. անհասակաճ կեանքին, անձնական զիտակցութեան ծառայող տարրեր որոնք աշխուժոյն՝ բարձրագոյն տարրերն են, այսինքն վերին անհատական կեանքը վարող ջղային կեդրոնները. ասոնք, որոշուած ժամանակամիջոցէ մը վերջ, չեն կրնար նորոգուիլ, վերգոյացուիլ (se régénérer). ասոնք կեանքի որոշուած շրջան մը ունին, անհրաժեշտօրէն և անբուժելիօրէն ենթակայ են մահուան եւ, եթէ խուսափին ալ յանկարծադէպ կամ ակտարկեալ բուռն մահէ մը, անպատճառ անդառնալիօրէն վերջ կը գտնեն բնական մահուամբ: 2. Սերնդագործութեան ծառայող վերահասդրիչ քջիջները, այսինքն ձուիկները՝ էգին քով, ու սերմերը՝ արուին քով, որոնք «քջջային հոգի» մը ունին՝ Հէկէլի բացատրութեամբ՝ զոր կը փոխանցեն իրենց մերձաւորմամբ ծնուցած նոր սերունդին: Անմահ հոգիով մը օժտուած տարրեր կը կրենք ուրեմն մեր գործարանաւորութեան մէջ, բայց ատիկա երբեք ենթադրել չտար մեր գիտակից հոգւոյն անմահութիւնը: Մէլնիքով, շատ իրաւամբ, կ'ըսէ թէ հակառակ անոր որ մանուկը, ծնելէն առաջ, շատ մը հոգեկան յատկութիւններով օժտուած է իր սաղմնային վիճակին մէջ, ու կարող է մէկ քանի զգայութիւններ կրելու և շարժումներ կատարելու, հակառակ անոր որ, յղութեան վերջին երկու ամիսներուն, կը կրէ շօշափելիք, ճաշակելիք եւ, մինչեւ աստիճան մը, տեսնելիք ալ (*), մայրը ո՛չ մէկ կերպով կրնայ դատել՝ զգալ այդ հոգին ու նոյն իսկ չգիտեր թէ մէկ թէ երկու սաղմնային հոգի ունի արգանդին մէջ: Ինչպէս որ չե՛նք զգար նախորդ գլուխին մէջ մեր նկարագրած ուսող քջիջներուն (plagocyte) յարատեւ պայքարը մեր գործարանաւորութեան վրայ արշաւող մանրէներուն դէմ, հակառակ անոր որ այդ բջիջները զգայական և շարժուն տարրեր են որոնք protozoaireներուն համապատասխան հոգի մը ունին: Մէկ խօսքով, կարելի է ըսել թէ գործարանաւորութեան մէջ ինչ որ սերունդին կը ծառայէ, ինչ որ տեսակի մը հոգւոյն (principe) կը ձգտի, անմահ է, փոխանցական և անկորնչելի, բայց ինչ որ գիտակցական անհասին կը ծառայէ, դատապարտուած է մեռնելու անդառնալիօրէն(**): Արդ, այս սահ-

(*) Այս հաստատմը կը հաղէ Մէլնիքով, Բոկեեդի Die Seele des Kindes (Մանուկին Հոգին, 1884) գործէն:

(**) Այս հաստատմը աւելի կը պատշաճի զարգացած գործարանաւորութեան: Կենդանական աշխարհին աստիճաններէն որքան վաղ իջնենք, կը տեսնենք թէ

մանման համեմատ, պէտք պիտի ըլլար վնասուել բնական մահ ըս-
ուած երջանիկ հրեշտակը միմիայն գիտակցական եւին ծառայող
ջղային բջիջներուն մէջ, քանի որ մահը, բնական թէ արտաբնական,
կը շահագործուէ միայն և միայն մեր եւը, մեր անձնական
գիտակցութեան առանձին ոլորտը, և քանի որ մեր սերնդագործ-
ութեան տարրերուն անմահութիւնը անհարթեր է մեր եւին հան-
դէպ, ու գիտակցական ջիղ մը, զգայելի ճառագայթ մը չ'երկա-
րաձգեր մեր անձնական գիտակցութեան անձուկ կամարին վրայ:
Կը հետեւցուի թէ մեռնող անհատի մը մէջ ջղային կեդրոններուն
բջիջներն են որ կը մեռնին նախ և իրենց ջնջումով տեղի կուտան
գործարանաւորութեան միւս տարրերուն մահուան: Այս վերջին-
ներուն, այսինքն գիտակցական եւին դուրս՝ սերնդագործման
տարրերուն փճացումը անհատին մէջ թեւական է, յետոյ կատարուած.
զօրութեան պէս՝ ըստ ինքեան գոյութիւն չունի ան. անիկա դոր-
ծարանական դիպուած մըն է և ո՛չ թէ օրէնք մը. ընութեան կամ-
քէն դուրս՝ մեր գիտակցութիւնը սահմանափակող, մեր եւին ան-
ձուկ ոլորտը յայտարարող մարդկային շարժում մըն է: Մեր ոչ-գի-
տակցութիւնը կազմող տարրերը չեն որ մեռած են այդ շարժու-
մով այլ մեր եւը կազմող խորհող մեքենականութիւնը:

Մէջնիքով, ցոյց տալու համար թէ բնական մահը ա՛յնքան
գոյութիւն ունի որքան անբնական՝ չհասունցած (կարելի չէ՝
տարբեր բառ դործածել) մահը, իբր հրաշալիօրէն պայծառ օրինակ՝
մէջ կը բերէ միօրեայ կոչուած միջատներուն կեանքը: Այդ միջատ-
ներուն մէջ *Palingenia virgo* անունով ճանչցուածներն են որ ամէ-
նէն աւելի իր ուշադրութեան առարկայ կը դառնան: Բարիդի
շրջակայքը, ձկնորմները լաւ կը ճանչնան այս տեսակը գոր իրենք
«manne» կը կոչեն, եռադոյզ ոտիկներով միօրեաներ որոնք արեւ-
ւամուտէն վերջ դուրս կ'ելլեն Սէնի կամ Մառնի խորունկէն և
որոնք խուռներամ կը թռչալին շատ քիչ ատեն, հազիւ ժամ մը
կամ երկու, որմէ յետոյ ուժասպառ վար կ'իյնան: Ձկնորմները
զանոնք կը գործածեն իբրեւ ձկնորմ հրապուրող կեր: «Սմ-
բողջ իրենց գործարանաւորութիւնը, կը յարէ Մէջնիքով, կը
յատկորոշէ այդ թռիչքի կարճ միջոցը: Մինչ միօրեանե-
րուն թրթուրները խիստ զարգացած ծամելիքներ ունին, թեւա-
ւոր վիճակնին աւնեցնուն՝ պէս այդ ծամելիքները տարրական վի-
ճակ մը ցոյց կուտան միայն, որով անկարելի կ'ըլլայ իրենց ուեէ

ծննդական գործարաններուն տարբեր գուրս ուրիշ տարբեր ալ կ'որոշ են վերա-
տադրման: Pons (lombrie) կոչուած որդեր առ հասարակ կրնան շատ մը
կտրուելու կտրուիլ, ու ամէն մէկ կտոր կրնայ ամբողջ բոսոս մը ըլլալ նորէն: Տի-
տոնն ու սալամաներ կրնան վերաբարել իրենց պոչն ու քաթերը: Կը հետեւցուի
թէ կենդանական աշխարհին մէջ գործարանաւորական զարգացումը կատարուած է
ի վնաս տարբեր եւ հիստուածոց վերաբարելի կարողութեան:

անունդ առնել. բան մը որ ինքնին կ'ապացուցանէ արդէն թէ շատ կարճ կեանքի մը համար միայն գործարանաւորուած են իրենք. » Զուրէն դուրս ելլելուն պէս, միօրեաները, արու թէ էգ, սէր կը փոխանակեն օգին մէջ, կը զուգաւորուին ու ձուիկներ կ'ածեն որոնք Զուրին մէջ կ'իյնան ու մէկ քանի չարաթ վերջ նոր թըրթուրներու ծնունդ կուտան: Մեռնող միօրեաներուն մէջ ո'չ մէկ մանրէ տեսնուած է, որուն կարենայինք վերադրել իրենց արագ մահուան պատճառը, ինչպէս մակաբոյժ տունի մը ճանճերուն վրայ տեսնուած համաճարակ մահառիթ ախտ մը կ'որոշէ: Բոլոր գործարանները, այս մեռնող միօրեաներուն մէջ, լաւագոյն պայմաններուն մէջ պահուած, իրենց սովորական յօրինուածքովը կը ներկայանան: Ուղեղը եւ Զգային կեդրոնները ընդհանրապէս, ինչպէս նաեւ դնդերներն ու միւս գործարանները ո'չ մէկ հետք ցոյց կուտան ուսող քջիջնեւուն այն քակտիչ՝ եղծիչ արարքէն զոր Մէջնիքոթ ծերութեան վատասերման մէջ իբրեւ ընդհանուր օրէնք մատնանշած է: Այն գլխոտններուն դէմ որոնք միօրեաներուն եւ մէկ քանի ուրիշ միջատներուն աճիքան արագ մահուան իբր պատճառ կը նկատեն ձուերուն յանկարծական ածոււմը եւ սեռային բուռն գործողութեամբ յառաջ եկած մահառիթ խոնջէնք մը, Մէջնիքոթ ցոյց կուտայ, չա'տ իրաւամբ, ահագին թիւ մը արու միօրեաներու, սեռային գործողութիւննին կատարած միօրեաներէն *դուրս*, որոնք նոյնքան արագ կը մեռնին թուիչքի որոշեալ ժամէն վերջ, առանց ո'չ մէկ էգի մը դպած ըլլալու: Ասկէ դատ, *Palingenia virgo* կամ «*manne*» կոչուածներուն մէջ արունները աւելի շատ ըլլալով, շատերը արդէն սեռային ընդբախման ենթարկուելու անկարելիութեան մէջ են, ինչ որ սակայն չարգիլելու իրենց մահը նոյն արագութեամբ:

Բոլոր այս յստակ՝ անհերքելի մանրամասնութիւնները ի մի ներդաշնակուած, պայծառօրէն կը հաստատեն լնական մահ ըսուած չնաշխարհիկ երեւոյթը: Կը տեսնուի թէ այդ մահը յառաջ կուգայ ո'չ թէ անոր համար որ այդ միջատները զրկուած են իրենց հասողութեան տակ գտնուող անունդէ կամ անոր համար որ իրենց կեանքին անհրաժեշտ բանը չեն գտներ իրենց շուրջ, այլ անոր համար որ այդ միջատները ոչ-սպրելի (*non-viable*) կը ծնին, զուրկ այն գործարաններէն առանց որոնց կեանքը անկարելի է: Մինչ միօրեաները իրենց մէկ քանի ժամուան թուիչքի կեանքին մէջ չեն փախչիլ իրենց թշնամիներուն ներկայութենէն, այդ միջատներուն թրթուրները շատ վախկոտ կ'ըլլան: Երբ գլանիկով մը ուղինք բռնել ջրային տունիկերու տակ ծածկուած այդ թրթուրները՝ իսկոյն կը զգան թշնամիին մերձենալը ու խիստ արագ կը փախչին:

Մերթ չա՛տ ճարտարութիւն ու համբերութիւն պէտք է հրապու-
րելու համար այդ թրթուրները . ինքնապաշտպանման ու կեանքի
բնազդը կը յայտնուի անոնց մէջ բուռն՝ խոյացող փախուստով մը :
Արդ, հասուն միօրեային մէջ այդ բնազդը կ'անհետանայ : «Երբ
դպինք անոր, կը յարէ Մէչնիքոֆ, մերթ քիչ միջոցով մը կը հե-
ռանայ, բայց չթուշիր՝ հակառակ շարժիչ անդամներուն մեծ զար-
գացման ու մարմնին թեթեւ ծանրութեանը . անոնք աւելի թե-
թեւ են քան օդը որ, սնունդին տեղ, կը լեցնէ իրենց ազիքային
խողովակը » Կեանքին բնազդը բնականօրէն անհետացած է միօր-
եային մէջ : Եւ ահա՛ ուր կ'ուղէինք հասնիլ : Թեւաւոր միօրեա-
նեւրուն մէջ տեսնուած դիմադրութեան այս բացակայութիւնը
բացատրելու համար, արդարեւ անկարելի է ընդունիլ անբաւական
նութիւն մը՝ ախտաժէտ ըթութիւն մը իրենց զգայարանական գոր-
ծարաններուն մէջ . այդ միօրեաները ո՛չ միայն կը պահեն իրենց
թրթուր վիճակին մէջ կրած աչքերնին, այլ այդ աչքերը անհամե-
մատօրէն աւելի կը խոշորնան, և անհրաժեշտ է որ այդպէս ըլլան
գտնելու համար էգը իրենց վերջալուսային շրջուր կարծ թուիչ-
քին ատեն : Շօշափելիներն ալ, իրենց ամէ՛ն տարիքին մէջ, չա՛տ
զարգացած են : Բայց, հակառակ այս ափսոսանքին լաւ կազմակերպ-
ուած գործարանաւորութեան, միօրեաները անտարբեր կը մնան
հալածող թշնամիին առջեւ :

Այս բնական մահուան ա՛յնքան պերճախօս օրինակէն դատե-
լով, Մէչնիքոֆ կը հարցնէ թէ բնական մահուամբ մարդուն մէջ
կ'անհետանա՞յ կեանքին բնազդը՝ ուրիշնոր բնազդի մը երեւումով,
— մահուան բնազդով : Ծերութիւնը մարդուն մէջ ախտաբանա-
կան երեւոյթ մը ըլլալով և բնական մահը մարդուն մէջ աւելի
զօրութենական զօրութեամբ իմացուած քան իրական ըլլալով,
դժուար է առ այժմ չա՛տ որոշ պատասխան մը տալ այս հարցման :
Այն ծերունիները որոնք դեռ կեանքին կ'անձկան և երիտասար-
դութեան օրերը մե՛ծ կարօտով կը յիշեն, բնախօսօրէն ծերունի-
ներ չեն, իրենց իմացականութիւնը ախտարկեալ ծերութեան մը
նշանները ցոյց կուտայ և իրենց ուղեղին ջղային բջիջները մեծ
ուսոյ թջիջներէն վնասուած են մեծ մասամբ : Այսպէս, հռչակաւոր
տարրաբան Շրվուէօյլ, 103 տարեկանին մէջ, ո՛չ մէկ մեռնելու
փափաք կը յայտնէր, բայց իր մտաւորական կարողութիւնները
ինկած էին : Ընդհակառակը, մեր յիշած միօրեաներուն մահուան
օրինակին համեմատ, մահուան բնազդը, անկեղծ՝ ճիշտ, բնական,
միամիտ, ինքնեկ, երջանիկ հեշտին յամրութեամբ մը հասունացած,
ներակազմուած, պիտի տեսնուէր միայն բնախօսական ծերութեան
մէջ, այսինքն ա՛յն ծերունիներուն մէջ որոնք անբնական ախտա-

վարակ ոստումներով չէ՝ որ ծերացած էն այլ հաւասար համեմա-
նութիւններով ապրած են մարմնոյն ամէն տարիքին մէջ և որոնց
միտքը անսխալ պահուած է: Այսպէ՛ս է Թոքարսքի յիշած ծե-
րունին որ «մահուան պէտքը կը զգայ քնանալու պէտքին հաւա-
սար աստիճանով»: Այսպէս է նաև Տոքթ. Փովէլի յիշած ծերու-
նին որ, թէև զեռ ութսունընթացամեայ, բնական մահուան բնազ-
դին զարգացման ուրիշ մեկ աստիճանը ցոյց կու տայ: Բայց հե-
տաքրքրական է նաև Աստուածաշունչին նահապետներուն կեանքը.
Աբրահամի, Իսահակի ու Յոբի մասին կը կարդանք. «Խոր ծերու-
թեամբ ու օրերով յագեցած» մեռան (*): Այս օրերու յագեցումը
ուրիշ բան ըլլալու չէ, կը յարէ Մէհնիքոֆ, բայց եթէ նոյն ինքն
բնական մահուան բնազդը՝ 140էն 180 տարու տարող այս նահա-
պետներուն քով, և թերեւս բնական մահուան բնազդին յանգող
այս շատ մը նահապետներուն մեծ երկարակեցութիւնն է պատճառ
որ հանդերձեալ կեանքի մը զազալիարը քիչ զարգացած է հին
երրայեցեոց կրօնքին մէջ, օրինակ՝ «Պատուեա՛ զհայր քո և զմայր
քո զի երկայնակեաց լինիցիս» ա՛յնքան ծանօթ մոլորական պատ-
ուէրը:

Մեզի համար որ կեանքին բնազդէն զուրս ուրիշ աւելի զօ-
րաւոր բնազդ մը չենք ձանձնար, որ նոյն իսկ մեր ասրեւելու բուն
կամեցողութիւնը իւր տիեզերական խելութեան մը անհուն կամե-
ցողութիւնը՝ կ'անձնաւորենք բնութեան մէջ, բնական մահուան
բնազդը այլանդակ՝ անբնական թուի թերեւս առաջին ակնարկով,
թէև չա՛տ յատկօրէն կը տեսնենք մեր գլխաւոր զգացումներուն
ու բարոյական ձգտումներուն անհամեմատօրէն առած փոփոխու-
թիւնները մեր կեանքին ընթացքին մէջ՝ յաճախ կ'իտաւորու կամ
հաղիւ կ'իսաւարտ, կամ որ նոյնն է ըսել՝ հիւանդագինօրէն ամ-
բողջական: Արդարեւ այն հզօր ու յաւէտ արդի առածին համե-
մատ՝ թէ «անձէն աւելի՝ ժամանակն է հեղինակը», չենք կրնար
մեր աչքէն վրիպեցնել թէ մեր կեանքին զանազան ժամանակա-
միջոցներուն համապատասխան զանազան համոզումներու ու բա-
րոյական զանազան ձգտումներու թատր մը կ'ըլլանք ու կը հեր-
քենք ինչ որ կը հաստատէինք առաջ ու կը հաստատենք ինչ որ կը
հերքէինք առաջ:

Գործարանաւորութեան ամէնէն հիմնական, մարմնոյն հետ ա-
մէնէն սերտ առնչութիւն ունեցող բնազդներն ու զգացումները
այս ծայրայեղ փոփոխութեան նկարագիրը ունին հաւասարապէս:
Բասթէօնի աշակերտը, չա՛տ ճիշդ ու հզօր տրամաբանութեամբ,

(*) Գիրք Ծննդոց, ԻԵ, 7, 8:—ԼԵ, 28, 29:—Յոք, ԽԲ, 16, 17:

կեանքին ընադդի յանգումը դէպի մահուան բնադղը՝ կը նմանա-
ցընէ անօթութեան, ծարաւին, քունի պէտքին, չարժման, սեռա-
յին և մայրական սիրոյ բնադղներուն նկարագրին: Կենդանիու-
րուն մէջ, ձագերը ամէն կարելի խնամք կը վայելեն իրենց մօր
կողմէ, բայց երբ ինքզինքնին պաշտպանելու կարող տարիքին կը
հասնին, այդ մայրական սէրը ա՛լ չի շրջապատեր զիրենք, ու մայ-
րերը նոյն իսկ թշնամի կը դառնան իրենց: — Նորածին տղան ըը-
նադղօրէն կը ճաշակէ կնոջ կաթը իբրեւ աշխարհի միակ լաւա-
գոյն սնունդը, և տարիքը առնելուն մասնաւոր դօրաւոր նողկանք
մը կը դգայ այդ կաթէն, հոգ չէ թէ անոր համը ո՛չ մէկ անա-
խորժ բան ունենայ: Այս օրինակներուն համեմատ, — և տակաւին
չա՛տ են օրինակները, կ'աւելցնէ Մէնդիքոֆ, իր զաւակները
պաշտող մայր մը և շաքարեղէնները պաշտող մանուկ մը չափի
կրնային դիւրաւ ըմբռնել թէ ի՛նչպէս կ'ըլլայ որ մայր մը կարե-
նայ ատելութիւն տաճել իր սերունդին դէմ և դեռաւլարժ չաքա-
րասէր մը կարենայ նողկանք զգալ շաքարին կամ իր մօր կաթին
ի տես: Այսպէս ալ մարդկութիւնը, որ դիտէ ա՛յնքան կեանքին
յարիւլ, աւելի դիւրաւ պիտի հաւատայ յախտնական կեանքին
քան կեանքի բնադղին՝ դէպ ի մահուան բնադղ բնօրինաւ որ յանգ-
ման:

ԵՂՈՒԱՐԴ ԳՕԼՈՆՃԵԱՆ

ԴԱՆԻԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (*)

Ա.

Հիւսիսը հարուստ է հէքեաթներով ու դիցալէպերով: Այն-
տեղ՝ ընտելեան ամէն մէկ պատառը իր առանձին հէքեաթը ունի.
ծովը իր ամենի խորհուրդներով, մուսլ ու վայրի խարակները ի-
րենց սարսափունակ շարքերով, բոյսերն ու լեռները, մինչեւ թե-
ւածող թռչունները՝ հէքեաթունակ յիշողութիւններ՝ կուտան հիւ-
սիսի ժողովուրդին: Այդ հէքեաթներուն մէջ կորսուած է Սքան-
տինաւեան երկիրներու գրականութեանց ծագումը:

Եւրոպական գրականութեանց ամենահին նշխարները գտնելու
համար պէտք է դիմել այդ հէքեաթներուն, որոնք ծանօթ են
էssay և Սախա անուամբ: Ասոնք առատակային պատմութեանքներ
են, երկսր ժամանակ մնացած անգիր վիճակի մէջ, ու դարէ

(*) Այս յօդուածը կազմուած է Ծառլ փիէլի եւ Ֆրէտէրիկ Լօյիէի «Diction-
naire-manuel illustré des écrivains et des littératures» (Paris, A. Colliu,
1898) գործէն հաղուած տեղեկութիւններով:

դար փոխանցուած հիւսիսի ժողովուրդներուն՝ որոնց համար բնութեան տեսիլականութիւն մը դարձած են : Շուէտացիք, Նորվեգիացիք, Գերմանացիք, Իսլանտացիք, Նոյն իսկ Ֆինլանտա եւ Գերմանիա անոնց մէջ կը վնասուին իրենց մաքին նախնական բողբոջումները :

Էսքաներուն ծագումը շատ հին է : Ժ. Վոլֆ կը հաւատայ թէ Քրիստոսի ծնունդէն շատ առաջ գոյութիւն ունէին անոնք, եւ Շիմէլ՝ ուրիշ հնախօս մը՝ այդ կարծիքին յարելով, աւելի ուշ թուական մը (Քրիստոսի ծնունդէն 1500 տարի առաջ) կը սահմանէ անոնց ծագման մասին : Անոնք սակայն ենթադրութիւններ են, եւ կարելի չէ եղած երբեք որոշել այդ առասպելային պատմուածքներուն ծագման բուն թուականը : Ինչ որ յայտնի է՝ սա է թէ Նոյն իսկ Սկիւթացոց ժամանակ գոյութիւն ունէին անոնք, եւ թէ Բարբարոսներու շրջանէն վերջ անկորուստ մնացին ու երկարատեւ ազդեցութիւն մը ի գործ դրին գերման ազդերու մոքին վրայ :

Մինչեւ Թ. դար, անոնք այդպէս ցրուած մնացին ժողովուրդներու բերնին եւ կամ կարգ մը ձեռագիրներու մէջ՝ որոնք կազմուած էին Սքանտինավեան ժողովուրդներու նախնի գրերով՝ Րիւնեան (Runes) նշանագիրներով : Անոնք տասներկու հատ էին եւ կը բաղկանային ուղղահայեաց ու հորիզոնական գիծերէ : Րիւնեան ձեռագիրները վերջ ի վերջոյ մեր Գողթան երգերու ձակառագիւրդ ունեցան : Քրիստոսի 1000 թուականին՝ երբ Քրիստոնէութիւնը Շուէտ մտաւ, Պապը գրեց Օլաֆ Ա. Թագաւորին թէ Րիւնեան գրերու կախարդային խորհրդանշանները արգելք կ'ըլլան հաւատքի տարածման : Օլաֆ Ա. ի նիստ հրաւիրեց իր խորհրդականները, որոնք որոշեցին վառել բոլոր Րիւնեան ձեռագիրները : Այս որոշումը իսկոյն գործադրուեցաւ, եւ նախնի հեթանոսական աւանդութեանց գրաւոր յիշատակարաններէն՝ միայն քարերու վրայ փորագրուած ցանցաւ արձանագրութիւններ մնացին :

Սակայն Իսլանտա ազատ մնացած էր այդ վանտալութեանէն. այնտեղ՝ Րիւնեան ձեռագիրները անվթար պահուած էին նոյնութեամբ, այնպէս որ, իսլանտացի մատենագիր մը՝ Սիկֆուսէն՝ մասնաւորաբար ծանօթ՝ զիջումը յորջորջմամբ, ԺԱ դարուն մէջ կրցաւ հաւաքել անոնց ամբողջութիւնը զոր կանոնաւորեց ու ձեւի բերաւ, խնամուած ոտանաւորով : Իր աշխատութիւնը որ Առաջին էսքա կը կոչուի, երկու մասերու բաժնուած է, մէկը գիցաբանական՝ որ աստուածներու վերաբերող բանաստեղծութիւններ կը պարունակէ (ինչպէս Վոլխագան, Հանդիսաւոր երգը, ևլն), եւ միւսը զիցաբանական՝ որ բաղմամբիւ զիւցալներգական քերթուածներ կը պարունակէ, եւ որուն մէջ պատմուած են հիւսիսի

հին պատերազմիկներուն (Վէօլունտ, Հէլկի, Սիկուրտ, Պրինշիլտ, Կատրուն) նշանաւոր շահատակութիւնները :

Սիկիֆուսէնէ դար մը վերջ, ուրիշ մատենագիր մըն ալ՝ ԲՍ- թիւրլէսըն՝ էՏՏԱՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱԶԵՐԻՆ ԻՆ ԿԱԶՄԵՆ, որ ԵՐԿՐՈՐԴ ԷՏՏԱ ԿՈՆՍՏԱՆՍՏԱՆ : Այս աշխատութիւնը սակայն նուազ կարեւոր է, և չունի առաջին էՏՏԱՆԵՐՈՒ պարունակած երգերուն ինքնաբերական նկարագիրը, խորհրդաւոր ոճն ու բուն խանդավառութիւնը : ԲՍ- թիւրլէսըն՝ նոր սերունդներուն հասկնալի դարձնելու համար, մեկնած և ընդլայնած է այդ երգերը, միակ արձակ պատմութեամբ մը մէջ ամփոփելով առաջին էՏՏԱՆԵՐՈՒ տարբեր տարբեր հատ- ուածները : Այդ կերպով սակայն, ո՛չ թէ միայն եղծուած է էՏՏԱ- ՆԵՐՈՒ ժամանակագրական կարգը, այլ նաեւ մեծ մասամբ խա- թարուած են անոնց ինքնատիպ յատկութիւնները (*) :

Սականերն ալ Աքանտինալեան ժողովուրդներու զիջարանա- կան ու պատմական աւանդութեանց ամփոփոյք մըն են : Երկար ատեն անոնք մնացած են անգիր վիճակի մէջ, և ԺԲ. դարուն միայն սկսած են գրի առնել զանոնք : Մինչև մեր ժամանակը ան- կորուստ մնացած Սականերուն մեծագոյն մասը կը պատկանի Իս- լանաայի, Դանիայ, Շուէտի և Նորվեգիայ հին գրականութեանց : Բայց անոնք առաւելագէտ Իսլանտայի մէջ պահած են կատարեալ աբղղութիւն մը : Սակաները նոյն ատեն շատ թանկագին տեղե- կութիւններ կը պարունակեն Անգլիացւոց ու Նորմանացւոց նախ- նական պատմութեան մասին :

Բոլոր հիւսիսային երկիրներու գրականութիւնները մեծապէս աղքատած են այս հէքեաթներէն ու զիջալէպերէն : Դերմանական դիւցազնիւրութիւնը ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ էՏՏԱՆԵՐՈՒՆ և Սակա- ներուն մէկ արձագանգը : Տանիմարքալի հին գրականութիւնն ալ անոնց մէջ կորսուած է, և այսօր՝ կարելի չէ որոշել թէ ե՛րբ սկը- սած է այդ գրականութեան առաջին բողբոջումը : Պէտք է մինչև ԺԵ. դար դալ՝ այդ նախնական յղացումներէն անխափ դանիական գրականութեան մը հանդիպելու համար :

Բ.

Դանիերէնը մէկն է Աքանտինալիոյ այն լեզուներէն՝ որոնք հիւսիսի հին բարբառին վրայ կազմուած են, ու կը բաժնուի բաղ- մաթիւ դաւառաբարբառներու : Իր ամենահին վաւերագիրները կը պատկանին ԺԳ. դարուն, և իր արդի ձեւն ալ զգալի հանդի- տութիւններ կը ներկայացնէ հոլանտական լեզուին հետ, ինչպէս

(*) ԷՏՏԱՆԵՐԻ բազմաթիւ տպագրութիւններ ունեցած են, մասնաւորապէս Հ. Ֆոն Տէր Հոփենը (Պերլին՝ 1812) և Կրիմ Եղայրենեանը (1815), ու քաղ- մանուած են բազմաթիւ լեզուներու :

գիտել կուտայ նշանաւոր ազգագրագէտ մը՝ Ապէլ Հովլաք։ Դա-
րերու ընթացքին՝ օտար լեզուներու ազդեցութիւնը միշտ անպա-
կաս եղած է զանիրէնին վրայէն, որուն մէջ այսօր կարելի է
գտնել մեծ առատութեամբ կատիներէն, Շուէտերէն, Ֆրանսերէն
ու մանաւանդ Գերմաներէն բառեր։

Բուն զանիական գրականութեան պատմութիւնն ալ, ինչպէս
ըսինք, այնքան հին բան մը չէ, բայց կրկին այդ գրականութիւնը
արժանի է ամէն հետաքրքրութեան, որովհետեւ երեւակայութեան
ու գիտութեան մեծ ճիւղեր ի յայտ կը ընդէ, և անգամ մըն ալ
կ'ապացուցանէ սա ճշմարտութիւնը թէ երկրի մը բարոյական նշա-
նակութիւնն ու իմացական արժէքը առնչութիւն չունին իր սահ-
մաններուն ընդարձակութեան հետ։

Ժն. զարուն՝ Իւրալի (1477) և Քօբէնհակի (1478) համալսա-
րաններուն հաստատութեան հետ է որ գրական դաստիարակու-
թիւն մը սկսած է Տանիմարքայի մէջ, նախ յամր, և յետոյ՝ Բու-
ղոքականութեան յայտնութենէն վերջ՝ աւելի շոյտ ընթացքով։
Մինչեւ Ժն. զար բազմաթիւ զանիացի հեղինակներ զոյութիւն
ունեցած են, բայց անոնցմէ ոչ ոք որոշ խկատպութիւն մը ցոյց
տուած է։ Այդ շրջանին ամէնէն նշանաւոր գրական դէմքն է
Անտէրս Արքէպօէ կաթողիկոսը, (1537-1637) որ Իսլանտա ծնած
է և քարոզիչ կարգուած է Դանիոյ Արքայական Տան։ Անհամբոյր
զրոյ մը եղած է, յաճախ ծայրայեղօրէն աննկատ՝ համեմատութեան
պահանջներու մասին։ Զինքը՝ «Դանիական բանաստեղծութեան
հայրը» անուանած են։ Թողած է մասնաւորաբար Վեցօրեակ ա-
նուանով գործ մը (տպուած Քօբէնհակ, նախ 1641ին և յետոյ
1661ին), որ հազիւ թէ քիչ չատ նշանակելի զիրք մը կը պար-
գեւէ իրեն՝ բազմամամր իր ժամանակակիցներուն ու նախորդ-
ներուն անդոյն արտադրութեանց։ Մինչեւ Հօլպէրկի յայտնութիւ-
նը, զանիական գրականութիւնը այդպէս աննշան մնացած է։

Հօլպէրկ (1684—1751) թէև Նորվեգիական ծագում ունեցած
է, բայց զանիական գրականութեան վերանորոգիչը կը նկատուի։
Իր փառքը լեցուցած է Ժ՛. զարուն առաջին կէսը։ Ճկուն ու սուր
երեւակայութեան տէր, օժտուած խոր ու բազմադան ծանօթու-
թիւններով՝ սրբագրած է զանիական լեզուին կոշտութիւնը, և իր
ժամանակակիցներուն ճաշակը նրբացուցած է, անոնց ծանօթացնե-
լով օտար գրականութեանց գլուխ-գործոցները։ Գրեթէ ամէն գը-
րական սեռ փորձած է, և հաւասարապէս նշանաւոր հանդիսացած
ամէնուն մէջ ալ, ինչպէս՝ զիւցադնա-կատակերդական քերթուած-
ներ («Բիէր Բիրս», 1720), նամակադրութիւն, երգիծանք, առակ,
գուարթաբանական պատմութիւն («Նիքոլա Քլիմի ստորերկրեայ

ճամբորդութիւնը», 1741—45), պատմութիւն, ևւն: Բայց առաւելագոյն նշանաւոր հանդիսացած է իր կատակերգութիւններով («Անագագործը», «Երկմիտ կինը», «Դիմակաւոր պարահանդէսը», «Բազմազգ զատարկապորտը», «Բերլինի բարձրացումն ու անկումը», ևւն.): Շատ ազդուած է Բլոթուս և Թէրէնթիուս լատին երգիծաբաններէն, բայց անոնցմէ միայն ձեռք փոխ առած է, և չէ կորսնցուցած իր ինքնատպութիւնը: Կերպով մը ինք եղած է նաև դանիական թատրոնին հիմնադիրը, և յամառ աշխատութեամբ զօրաւոր մղում մը տուած է իմացական արտայայտութեան բոլոր ձևերուն: Զինքը «Հիւսիսի Վոլթէրը» կ'անուանեն, որովհետև շարունակ պայքարած է իր ժամանակուան իմաստակներուն, նախապաշար խնայ և աւելորդ սպաշտութեանց դէմ:

Իրմէ վերջ՝ դանիական դրականութեան վերանորոգման գործը շարունակած են երկու ազգային բանաստեղծներ՝ Վէսէլ և Էվալտ, որոնք մասնաւորաբար աշխատած են դանիական միտքը ազատելու օտարամուտ ունակութեանց, գլխաւորաբար ֆրանսական նորարանութեանց կապանքներէն: Վէսէլ ալ (1742-82), ինչպէս Հօլպերկ, նորվէկիական ծագում ունի: Անկարգ ու կարճատեւ կեանքի մը ընթացքին՝ որուն վրայ բազմ ոչ մէկ ժպիտ խաղցուցած է երբեք, արտադրած է կատակերգութիւններ, զաւեշտական պատմութիւններ (ստանաւոր), երգիծական գործեր, խնջոյքի երգեր և խեղկատակական տրամերգութիւն մը՝ «Սէրը առանց գուլպայի»՝ որուն մէջ Ֆրանսական հմանութիւնները կը ծագէ: Էվալտ ալ իրեն պէս շատ քիչ ապրած է (1743-81), արկածախնդիր մարդ մը՝ որուն աղմկալից ու փորձաւոր կեանքը չիջած է միայնութեան ու թշուառութեան մէջ: Իր ազգային տրամերգութիւնները՝ քաղուած Սքանտինավիոյ գիցարանութենէն ու պատմութենէն («Rolf Krage»՝ 1770, «Պայտուրի մահը»՝ 1773), իր կենսաւէտ կատակերգութիւնները («Հտպիտը հայրենասէր»՝ 1772, «Ամուրիները»՝ 1773), իր մաղթանքի, ինչպէս նաև կրօնական ու հայրենասիրական երգերը, մահուընէն վերջ միայն իրենց արժանի ուշադրութեան մը առարկայ դարձած են: Ինքնատիպ ու բազմազան յատկութիւններով օժտուած ամբողջութիւն մը կը կազմեն իր գործերը (8 հատոր, տպուած 1850-55ին):

Վէսէլի և Էվալտի հետ միեւնոյն ատեն Տանիմարքա ունեցած է նաև բազմաթիւ տաղանդաւոր և հմուտ մտքեր՝ որոնք նշանաւոր դարձած են պատմութեան, քննադատութեան, իմաստասիրութեան և գիտութեանց այլ և այլ ճիւղերուն մէջ: Երկու բանաստեղծներ մասնաւոր, Եէնս Պակկէզըն և Էօհլէնլաէկէր, մեծ հռչակ հանած են այդ շրջանին ընթացքին:

Պակկեզըն (1763-1826) Քէօքէրի մէջ (Սէյլան) ծնած է. ճամբորդած է երկար ատեն, քիչ մը ժամանակ Բարիդ մնացած է, և Տանիմարքա դառնալով վարած է կարեւոր պաշտօններ: Աւանդապահ միտք մըն է ամէն բանէ առաջ, կանուխէն թօթալիւմ է ուսման թիւի ազդեցութիւնը, և կառչած է Դանիոյ նախորդ գրական սերունդին դասական աւանդութեանց, աւելի զանազանութիւն ու ճկունութիւն ցոյց տալով: Իր տրամերգական երկերէն զատ, — որոնք ընդհանրապէս տկար գործեր են, — գրած է քնարերգական բանաստեղծութիւններ («Երիտասարդութեան գործեր»), ոտանաւոր պատմութեան քերական, հովուերգութիւն մը («Բարթէնարիս»՝ զոր Ֆօրիէլ Քրանսերէնի թարգմանած է 1810ին), և ուսման թիւի մը ձաղկիւղ երգիծանքներ (*): Շատ ազդուած է օտար գրականութեանց գլուխ-գործոցներէն: Վիլանտ, Քլօքթօք, Շիլլէր, Վօյ, հելլեն բանաստեղծներ, Սթէն և Վօլթէր հաւասարապէս ներշնչման աղբիւրներ եղած են իրեն համար: Հակառակ ատոր՝ պահ մը անանկ կարծուած է թէ Սքանտինավեան բանաստեղծութեան մէջ առաջին տեղը պիտի գրաւէ, բայց Էօնէնշլաէկէրի յայտնութիւնն ու մրցակցութիւնը չուտ վճռած են իր անկումը:

Էօնէնշլաէկէր (1779-1880) ուսման թիւք բանաստեղծ մըն է, ընդհանուր զարգացման տէր, մասնաւորաբար հմուտ՝ Հիւսիսի հրնութեանց: Իր ներշնչման նորութիւնը, հայրենասիրական անսպառ խանդը, անհաւատալի բեղմնաւորութիւնն ու ոճին նկարագրիչ և վայելչահիւս հանգամանքը անդամադրելի ազդեցութիւն մը առաջ բերած են, Սքանտինավիոյ բանաստեղծներուն իշխանը դարձնելով զինքը: Պակկեզընի պէս կէս մը գերման կը նկատուի, կէս մը գանիացի, որովհետեւ այս երկու լեզուներով ալ գրած է: Իր քերթուածներն ու տրամերգութիւնները նշանակելի դարձած են զմայլելի ընտրականութեամբ մը և ճշմարտապէս ստեղծիչ յատկութիւններով: Անսահման բեղմնաւորութիւն մը ունենալուն հակառակ, իր գործերը (**) անսովոր գերազանցութեան մը դրոշմը կը կրեն: Յաճախ՝ մանաւանդ Սքանտինավիոյ վրայ խօսած միջոցին՝ (ինչպէս՝ «Հիւսիսի աստուածները», «Հէլլի», ևլն) Միլտոնի և Քլօքթօքի բարձրութեան հասած է: Էօնէնշլաէկէր երկար ատեն դասախօսութիւն ըրած է Քօրէնհակի համալսարանին մէջ, անուանուած է պետական խորհրդական, և մեռած է չափ տարեց, փառքով ու պատուով չրջապատուած:

Էօնէնշլաէկէրի ազդեցութեամբ, դանիական գրականութիւնը

(*) Իր ամբողջ գործերը, 11 հատր, Տագիմարքայի մէջ հրատարակուած են (1827.31):

(**) Saemliden Waerker, 38 հատր, ստուած 1848-52ին:

նոր ուղղութիւն մը ստացած է. նոր սերունդը սկսած է հետաքրքրուիլ աղգային հնութիւններով, ուսումնասիրել զանոնք, և անոնց վրայ ձեւել իր գործերը: Էօհլէնշլաէկէր իր ողջութեան միջոցին իսկ իր շուրջը ունեցած է շատ մը մոքի աշխատաւորներ, որոնք աջակցած են իրեն, օր օրի ընդլայնելով Սքանտինաւեան հնութեանց ծանօթութեան շրջանակը: Կ'արժէ որ ներկայացնենք նաեւ այդ խումիրը: — Անոնց մէջ կ'երեւայ նախ Յին Մալինսըն, Իսլանտացի հմուտ մատենագիր մը (1663—1730) որուն գործերէն մեծազոյն մասը կորսուած են հրդեհի մը պահուն, Քօբէնհալի մէջ, ուր մատենադարանի պէտ կարգուած էր: Այդ փճացումէն ազատած են միայն Էսսաներու թարգմանութիւն մը, և հմտալից դանիական պատմութիւն մը (*Chronica Danorum*, Leipzig, 1695), քանի մը գրքոյկներ ու մեծ թուով ձեռագիրներ: Յետոյ կուգայ Ռահպլը (1760—1830) որ հիմնադիրն է Մինեռլա և Դանիական Հանդէս թերթերուն: Նախապէս զբաղիտութեան ուսուցիչ եղած է Քօբէնհալի համալսարանին մէջ, և վերջն ալ թատրոնի տնօրէն. ինքն իսկ տրամերգութիւններ գրած է: Ընթերցումներով ու ճամբորդութիւններով կաղմուած, ձկուն, բազմակողմանի ու նուրբ միտք մըն է. մեծ ծառայութիւն մատուցած է դանիական բեմին ու քննադատութեան: Նշանաւոր է նաեւ իր բանաստեղծը: — Իրմէ վերջ պէտք է յիշել զբաղէտ բանասէր մը, Մօլպէք (1783—1857), անդամ Դանիոյ Գիտութեանց Ակադէմիին: Իր գեղեցիկ աղգ. պատմութիւնը, իր ուսումնասիրութիւնները դանիական լեզուին զաւառաբարբառներուն ու զբաղմունքներուն մասին, մեծապէս նըպաստած են Սքանտինաւիոյ քաղաքակրթութեան ծանօթացման: Յիշատակելի է նաեւ ուրիշ նշանաւոր բանասէր մը՝ Ռասք (1787—1832) դասախօս Քօբէնհալի համալսարանին մէջ, և անդամ բաղմաթիւ Ակադէմիներու ու Գիտական Ընկերակցութեանց: Եւրոպական համբաւ մը վայելած է իբր բազդատական քերականութեան վարպետ, և շատ կարեւոր ու յայտնալից ուսումնասիրութիւններ գրած է Սքանտինաւեան գրականութեանց ծագման մասին: Իր գործերուն զլիսաւորներն են՝ «Հիւսիսի հին լեզուին կանոնները» (Քօբէնհալ, 1808), «Հետազօտութիւններ իսլանտական լեզուին ծագման մասին» (Քօբէնհալ, 1818), Էսսաներու քննադատական հրատարակութիւնը (Շթօքհօլմ), եգիպտական ու երրայական հին ժամանակագրութիւններ, ևլն:

Այսպէսով՝ Էօհլէնշլաէկէր կը վերանորոգէ դանիական գրականութիւնը, և էապէս պատմական հիմքու վրայ կը հաստատէ զայն: Աղգային ողին տակաւ կը զօրանայ Դանիացի գրողներուն քով: Հետզհետէ նոր գրողներ ստուարացուցած են վերոյիշեալնե-

րուն թիւը, կազմելով տարրեր խումբ մը՝ որուն մէջ կը գտնուին իսկապէս արժանաւոր վիպասաններ, բանաստեղծներ և տրամերգուներ: Ասոնք ալ միեւնոյն ոգուով զրած են, իրենց նախորդներուն՝ մասնաւորաբար Էօնէնչլաէկէրի գործը շարունակելով:

Ներկայացնենք նաև քանի մը նշանաւոր գէմքեր՝ որոնք այդ շրջանին կը պատկանին. — Ինկէման (1789-1862), բանաստեղծ և վիպասան: Սքանչելապէս օգտուած է Տանիմարքայի հին ժամանակագրութիւններէն և ճկուն ու զիւրատար ոճով մը պատկերացուցած է Միշին Դարու բարքերն ու մարդիկը՝ քնարերգական բանաստեղծութեանց, դիւցազներգութեանց և գեղօններու երկար շարքի մը մէջ: — Շթայն Պլիխէր (1782-1848), բանաստեղծ ու վիպասան, Տանիմարքայի Ուօլթըր Սքոթը: Երազկոտ ու մեղամաղձոտ գրող մըն է, և առաւելապէս հռչակ շահած է իր նորալէսերով, որոնք առանձինն արժանի են ամէն գնահատութեան՝ իրենց նկարագրել հանդամանքով, տրամերգական հիւստածքով և անկեղծ ու բնական երանգներով: Հիւսիսի ժողովուրդներն ու բարքերը կատարեալ հարադատութեամբ պատկերացուած են անոնց մէջ: Իր ամբողջ գործերը կը կազմեն 9 հատոր, և տպուած են Դորէնհայմի մէջ (1846-48): — Կրիստֆի (1783-1872), քարոզիչ ու զրագէտ: Բաղմակողմանի միտք մը՝ որ արտադրած է ինքնատիպ բանաստեղծութիւններ, պատմական գործեր, քննադատութիւններ և կրօնային իմաստասիրական երկեր՝ որոնք սակայն՝ յաճախ արտակարգ են ու մթին: — Ուինթէր (1796-1876), բանաստեղծ, վիպասան և քննադատ: Իր «Փայտի վրայ պատկերներ»ուն մէջ ամփոփուած են զաշտային կեանքի ամէնէն սիրուն և ամէնէն չը նորհալի պատմուածքները: Բեզմաւոր ու վայելչասէր գրող մը եղած է, և արտադրած է շատ զիւրութեամբ ու բնականութեամբ: — Հաուիս (1790-1872), բանաստեղծ, վիպասան և տրամերգու: Իր տրամերգութիւնները մեծ ընդունելութիւն գտած են որչա՛փ Դանիոյ, այնչա՛փ նաև Շուէտի ու Նորվեգիոյ մէջ, և շատ ուշադրութիւն գրաւած են, իրենց խորութեան ու բուն տեսարաններուն շնորհիւ («Տրամերգական գործեր», 2 հատոր, 1838-29): Հաուիս շատ վարպետութեամբ նմանցուցած է Դանիոյ հին հեքեաթները և զանոնք վերկենդանացուցած: Դրած է նաև պատմական, զիտական ու քննադատական գործեր և քնարերգական բանաստեղծութիւններ: — Սյգ խումբին կը պատկանին նաև Էրէսթրուք, Հէրճ և Սնոէրսըն (*) որոնք այլազան ու հարուստ դերուազներով ներկայացուցած են ազգային հնութիւններն ու կեանքը:

(*) Անէտրսնի մասին տես «Ծաղիկ», քիւ 14, էջ 87:

Գ.

Բայց եկած է ժամանակ մը՝ ուր այդ գեղեցիկ գործունէութիւնը յանկարծ կասած է։ Շլէզվիկ-Հոլշթայնի դքսութեանց պատերազմին վաղորդայնն է տօնակա (1864)։ Այդ անհաւասար եւ անիրաւ կռուին մէջ՝ Դանիական զբաղանդութիւնը կորսնցուց ո՛չ թէ միայն իր ներշնչման ամէնէն հարադատ աղբիւրները, այլ նաեւ իր լաւագոյն ոյժերը։ Մինչդեռ պատերազմէն առաջ՝ Դանիացի զրոյնները յոյսով ու բերկրութեամբ կ'ողջունէին ապագան, և խանդավառ ու աղատողի գործերով աղգային վերականգնութեան կ'աշխատէին, նորերը՝ որոնք պատերազմէն վերջը յայտնուեցան, յուսահատ էին եւ ընկճուած՝ պարտութեան ու ձախորդութեան աղեցնութեան տակ։ Զղաբեկ եւ անխորհուրդ երեսակալութիւնները չէին գիտեր թէ ո՛ւր կայ առնին։ Բանաստեղծներ կային թէեւ, բայց բանաստեղծութիւնը մեռած էր։ Դանիական միտքը՝ ուղղութիւնը կորսնցուցած՝ կը տատանէր անկարող զգայնականութեան մը եւ թոյլ յուետեսութեան մը միջեւ։

Այդ տոնն է որ յայտնուած է Կէորկ Պրանտէս (*) և դանիական զբաղանդութեան ներարկած է Եւրոպական շունչն ու ըմբռնումները։ Պրանտէս 1840ին ծնած է Քօբէնհակի մէջ, և չատ զբո՛ւռւարին սկզբնաւորութիւն մը ունեցած է։ Իր բանախօսութիւնները, յօդուածներն ու գրքերը, մասնաւորաբար ժԹ դարու գրական ուղղութիւնները պատկերացնող ստուար երկասիրութիւնը, իրենց յայտնութիւններուն և հրապուրիչ հանգամանքին շնորհիւ, նոր հորիզոններ բացած են Դանիոյ ժողովուրդին առջեւ։ Դանիական զբաղանդութիւնը, մասնաւոր ընդհանուր զբաղանդութիւնն ու ընկերային գիտութիւնները պատուաստած է գերման ուսման թիղմէն և անգլիական, ֆրանսական ու ռուսական բնագիտութիւնէն քաղուած գաղափարներով։

Պրանտէս՝ դանիական մտքին ամէնէն գործունէայ ռահվիրան դարձած է։ Իր աղեցնութեամբ, այդ միտքը դարձած է համաշխարհային, առանց սակայն կորսնցնելու իր ցեղային ինքնատուութիւնն ու յատկութիւնները։ Այսօր՝ գեղեցիկ և ամէն ուշադրութեան արժանի զբաղանդութիւն մը կը ծագի Տանիմարքայի մէջ, որուն արդի բաղմաթիւ զրոյններէն կ'արժէ յիշատակել Եաքոպսընը, Սօտորֆն ու Հէրման Պանկը, զմայլելի վիպասան մը, որ օժտեալ արուեստագէտի մը ամէն յատկութիւնները ի յայտ կը բերէ գլխաւորաբար իր նուրբ ու կռու նորալէպերուն մէջ։

Ահաւասիկ պղտիկ աղգ մը՝ որ իր ցեղին աւանդութիւններուն հաւատարիմ մնալով, և օտար ցեղերէ ալ՝ առանց իր ինքնատուութիւնն ու յատկանիւնները կորսնցնելու՝ միայն կարեւորն ու անհրաժեշտը իւրացնելով, կրցեր է մեծ աղգերու արժանի մտքի բողբոջում մը ունենալ։

Մ Է Ր Ս Է Տ Է Ս

(*) ԵՄադիկսի յաջորդ-թիւր պիթի պարունակէ առանձին ուսումնասիրութիւն մը Պրանտէսի մասին։

Մ Ե Ր Կ Ե Ա Ն Ք Է Ն

(Գ Ր Ո Ն Ի Կ)

Ցեղերու բարոյական բարձրացումը. — Հանրային երախտագիտութեան մասին. — Չուխանեանի Մանուկներ ինչո՞վ շինուեցաւ. — Գրաւ. բարն ու առօրեայ բարը կրկին դէմ առ դէմ:

Ցեղերու բարոյական բարձրացման գործին մէջ միայն մտքի տշխատաւորներն ու արուեստագէտները չեն՝ որոշ ու վճռական դեր խաղացողները: Միայն գրականութիւնն ու արուեստները չեն որ անոնց նշանակութիւնը կ'աւելցնեն ու դերքը կը մեծցնեն: Կան ուրիշ տարրեր ալ՝ որոնք նոյնչափ եւ աւելի անհրաժեշտ են այդ գործին համար: Ծիչդ է որ մտքի արտաբերութիւնները ցեղերու մտածման ու խտելի գեղեցիկ ձգտումները կը յայտնեն, ճիչդ է որ արուեստի գործերը անոնց ճաշակին նրբութիւնը կը պարզեն, բայց միայն ատենցմով ամէն բան չի լմնար: Տակաւին պէտք է որ դրամատէրը դայ իր ցեղին նիւթական զօրութիւնը ապացուցանէ, վաճառականը դայ անոր ճարտիկութեան ու ձեռներեցութեան գրաւականները ներկայացնէ, և դեռ խել մը ուրիշ աղբակներ՝ որոնք թէեւ առանձինն մեծ բան մը չեն արժէր, բայց երբ միանան՝ իրար կը լրացնեն և կը կազմեն ազուր ամբողջութիւն մը որ գալիսիւ փառապատիւ մը պէս կը բահուանդէ ցեղին ճակատը:

Կայ տակաւին տարր մըն ալ, որ այդ գործին համար նուազագոյն կոչումը ունենալ կը թուի, և որ սակայն ամէնէն աւելի կը նպաստէ անոր յաջողութեան: Այդ տարրը ցեղերու ազնուական տաղանդն է, այն բարձր դասակարգը որ միւսներէն կ'որոշուի իր անթերի կարգ ու սարքով, իր բարքերուն գերազանց ու նշանակելի նրբութեամբ, իր վայելուչ նիստ ու կացովն ու շնորհալի սովորոյթներով: Այս դասակարգը՝ միւսներուն բոլոր յատկութիւնները կրնայ ունենալ, բայց ինչ որ զինքը կը յատկանշէ, անկարելի է որ դիւրութեամբ ձեռք բերեն միւս դասակարգերը: Տեսակ մը ցեղունի, ժառանգական մենաշնորհ է ատիկա, արիւնի ու կաթի պատուաստ մը որ չի փակիր ու չի բողբոջիր ամէն ճիւղի վրայ:

Եւ այդ դասակարգը՝ ցեղերու բարոյական բարձրացման կը նպաստէ անո՞վ որ իր ներկայանալի բարքերուն և իր պատուական յատկութեանց շնորհիւ միշտ ձեռքի վրայ կը բռնուի, շարունակ յարաբերութեան մէջ կը գտնուի ուրիշ ցեղերու հետ, կը փայլի ու կը շողայ բարձր դասակարգի սալօններու մէջ, ու բոլոր մտածողները, բոլոր ընդունած մարդոց աչքին՝ իրեն հետ բարձր կը բռնէ ու սիրելի կը դարձնէ նաեւ իր ցեղին անունը:

Մենք ալ մեր հայ-ղայֆը ունինք այսօր, իւր բնական հետեւութիւն նախնի ամիրաներուն և երէկուան ջոջերուն: Մեր ցեղին բարձրագոյն դասակարգերը ասոնք եղած են, և պէտք է ընդունիլ որ տարիներու ընթացքին՝ ամիրայութիւնէն մինչեւ այսօրուան հայ-ղայֆը՝ — ճշմարիտը անշուշտ, և ո՛չ թէ կեղծը, — ամէն բան աստիճանաբար աւելի նորացած, աւելի գեղեցկացած և աւելի ներկայանալի դարձած է անոնց մէջ: Բարբերը, սովորոյթները, ըմբռնումները, վայելչութեան և պատշաճութեան պայմանները միշտ աւելի լաւին, միշտ աւելի գերազանցին ձգտած են, և ուրախալի բան մըն է հաստատուելը թէ զարգացումն ալ շատ անգամ միեւնոյն համեմատութեամբ առաջ քալած է անոնց մէջ:

Եթէ անպատճառ հարկ ըլլար օրինակով խօսելու, մենք այստեղ պիտի ներկայացնէինք Վսեմ. Գրիգոր Խան Շամտանձեանի ընտանիքը, մանաւանդ որ Վեհ. Սուլթանին կողմէ Տիկլին Պէտթիւ Շամտանձեան Խանի շնորհուած Բ. կարգի Շէֆազաթ պատուանշանը այժմէութեան աւարկայ կը դարձնէ զայն: Ատիկա մեր հայ-ղայֆին առաջնակարգ ընտանիքներէն մէկն է, տեսակ մը արուեստի լոյն՝ ուր մայրաքաղաքին գեղեցկադիտական ձգտումներէն շատերը իրենց արձագանգը կը գտնեն: Այնտեղ կը կազմակերպուին, կ'որոշուին ու կը փորձուին Պարսից դեսպանատան նուագահանդէսները, մեր Հիւանդանոցին նուագահանդէսները, բարեգործական հանդիսութիւններ, վերջապէս՝ գեղարուեստի հետ կապ ունեցող շատ ձեռնարկներ, գրեթէ միշտ ընտանիքին պետերուն ճաշակին և ըմբռնումներուն համաձայն: Գրիգոր Խան՝ իւր Բ. թարգման Պարսից դեսպանատան՝ շատ լայն և ընտրեալ յարաբերութիւններ ունի, կը յարգուի ու կը սիրուի, և հետեւաբար՝ իրեն հետ յարգելի կը դարձնէ նաև այն ցեղը որուն կը պատկանի:

Բարձր դասակարգի ընտանիքներու բարիքը այս կերպով կ'իրականանայ: Ինչպէս որ դրագէտին ու արուեստագէտին քով միշտ աւելի տաղանդի, դիտունիին քով միշտ աւելի հմտութեան, վաճառականին քով միշտ աւելի ձեռներէցութեան ու պատուաւորութեան հանդիպելով կը հրճուինք, այնպէս ալ պէտք է ուրախանանք՝ երբ այդ ընտանիքներուն քով միշտ աւելի ազնիւ բարքեր, միշտ աւելի նորացած սովորոյթներ, միշտ աւելի բարձրանալու, մեծնալու և յարաբերութիւն տարածելու ձգտումներ կը տեսնենք: Անոնք նոյնքան արժանի են մեր յարգանքին՝ որքան մեր մտքի աշխատաւորները, մեր արուեստագէտները, մեր երախտաւորները:

Ինքնամփոփ կեանք մը վարող ցեղերը ո՛չ կը յառաջդիմեն, ոչ ալ կը քաղաքակրթուին: Արտաքին անունդէ զրկուած մար-

դուն պէս են տնտնք. ժամանակ մը իրենց կենսական հիւթերը կը սպառեն, յետոյ յանկարծ կը շիջին:

×

Մեր ցեղը այս յարգանքէն մեծ բան չի հասկնար: Հանրային երախտագիտութեան արտայայտութիւններ իրեն համար չեն՝ երբ այդ երախտագիտութեան առարկայ պիտի դառնան ո՛չ թէ դրամը, ո՛չ թէ դրամի մարդիկը, այլ զարգացման ու բարոյական բարձրացման ազդակներ և կամ արուեստագէտներ: Մեր մէջ, յաճախ ազգին դրամը շորթող և իրենց մահուան առթիւ այդ գողօնէն պղծաթիկ մաս մը՝ ոսկորի կտորի մը պէս՝ կրկին ազգին բերանը նետող քաղերարներ կրնան հանրային երախտագիտութեան առարկայ դառնալ, բայց զբաղէտ մը, նկտրիչ մը, բանաստեղծ մը և կամ երգահան մը՝ երբեք: Մակերեւութային՝ երբեմն կեղծ ու ձեւական ցաւ մը այս վերջիններուն համար, և ուրիշ ոչինչ, իբր թէ ազգի մը արուած պուտ մը ողորմութիւնը չա՛տ աւելի արժէք ունենար, շատ աւելի օգուտ մատակարարէր քան այդ գրչի և արուեստի վաստակաւորներուն աշխատութիւնը:

Ողորմելի՛ ժողովուրդ որ տակաւին չի կրնար զանազանել իր ճշմարիտ բարերարները: Ո՛չ Օկտան, ո՛չ Ռուսինեան, ոչ Կարապետ վարդապետ Շահնաղարեան, ո՛չ Մխաբեան և Ս. Դամբան, ոչ ալ տակաւին այնքան մտքի աշխատաւորներ երբեք չեն արժանացած յետ մահու յարգանքի մը: Մենք անոնց դերեղմաններուն ուխտի կ'երթանք երբեմն. մենք կոթողներ, արձանադրութիւններ կը փնտռենք ու միայն փոսեր կը գտնենք: Բնութիւնը միայն երբեմն ծաղիկներ կը բուսցնէ իրեն վերադարձուած այդ մաքուր նիւթերութեան ի յարգանս, կարծես մեք ապերախտութիւնը դարմանելու համար: Անոնցմէ դուրս, ոչինչ կը յիշեցնէ մեզի մեր ճշմարիտ երախտաւորները, մինչդեռ անդին նոյն իսկ ա մէնէն ողորմելի մարդոց անունը ոսկի ճաճանչներով կը շողայ մեր եկեղեցիներուն, մեր դպրոցներուն, մեր հիւանդանոցներուն ճակատը, նոյն իսկ այն հաստատութեանց վրայ՝ որոնց դրամը գողնալով հարստացած ու քաղերար դարձած են:

Տխուր է ասիկա, տխուր մանաւանդ անոր համար որ մեր ցեղը չուզեր թօթափել այդ կուրծքիւնը, չուզեր աչուրները բանալ ճշմարիտ լոյսին, և իր խունկին ու երախտագիտական արտայայտութեանց սալ այն տեսակ ուղղութիւն մը՝ որ քիչ մըն ալ բանաւոր արամաբանութենէ թելադրուած ըլլայ:

Չուհաճեանի մահարձանին խնդիրը հատ մը աւելի կը բարդէ անցեալին արդէն իսկ բազմաթիւ օրինակներուն վրայ: Այդ մահարձանը որ այս օրերս աւարտեցաւ և որուն բացումը պիտի կատար-

ուի Իզմիրի մէջ, ողորմութեամբ միայն կարելի եղաւ կանգնել, և ոչ թէ հասարակութեան ինքնարուզիս ու զիտակից նուիրատուութեամբ: Անոնք որ գործին գլուխը կանգնած էին, չուզեցին հանրութիւնը առանց փոխարինութեան նուիրատուութեան մը մղել, և ողբացեալ երգահանին գործերէն մէկը հրապարակ հանեցին ծախելու յոյսով: Բայց անցան ամիսներ, անցան նաև տարիներ, և հրապարակ հանուած Օլիմպիան մնաց ու չծախուեցաւ: Մինչև իսկ հարուստ վաճառականներ՝ «Մենք երաժշտութիւնէ բան մը չենք հասկնար» ըսելով մերժեցին, և ոչինչ չուզեցին պատասխանել՝ երբ իրենց յայտնուեցաւ թէ գոյացած արդիւնքը պիտի յատկանար Չուհաճեանի մահարձան մը կանգնելու գործին: Ո՞վ էր այդ մարդը, ի՞նչ ըրած էր որ վաճառականներ իր յիշատակը նուիրադրածել ուղէին: Ո՞չ մանիֆաթուրայէ կը հասկնար, ոչ խառայէ, ոչ ալ պարզ կամ բազադրեալ տոկոսէ: Շատ իսկ էր՝ եթէ իր կենդանուութեանը ապրելու իրաւունք մը տրուած էր իրեն:

Եւ այն ատեն՝ պէտք եղաւ որ ողորմութեան դիմուի: Գործին գլուխը գտնուողները սկսան ձեռք բանալ, և մուրալով մուրալով վերջապէս յաջողեցան մահարձան մը, կամ անոր պատրանքը տուող քարի կտոր մը կանգնել: Հիմայ՝ վանդակորմ մը պէտք է այդ քարի կտորը չըջափակելու համար, և հետեւաբար անհրաժեշտ են նաեւ նոր մուրացկանութիւններ, նոր ստորնացումներ ու նոր ձեռնբացութիւն: Ի՞նչ բան այնքան զգուշիկ է՝ որքան մեր ժողովուրդին այս ունակութիւնը:

Չուհաճեանի մահարձանին մէկ լուսանկարը չունինք ի ձեռին, անոր վրայ լիակատար գաղափար մը տալու համար: Մենք միայն տեսած ենք յատակագիծը՝ որուն վրայ հիմնուելով կրնանք ենթադրել թէ պատրաստուած գործը աւելի իր նպատակին սիրելիութեամբ կրնայ գոյութեան իրաւունք ստանալ, քան իր հոյակապ ու արտայայտիչ կերտուածքով: Տապանադրին համար շատ քիչ տեղ միայն թողուած է, և Աղեքս. Փանոսեան՝ որուն դիմում եղած էր այդ մասին՝ հազիւ կրցած է հետեւեալ քառուկը տեղաւորել անոր մէջ.

Մեծ երգաճանգ, պարճանգ Հայուն, որ արագիր՝
Իզմիրի մէջ կնեցիր կեանդ անբօրէն,
Քեզ յուշարձան այս շիրմին տակ խաղաղ հանգի՛ր,
Թող երկնից մէջ անուշ երգեր հոգիդ օրէն:

Պարծա՛նք մեր ժողովուրդին, այո՛, և որչա՛փ այդպէս պարծանքներ: Ե՞րբ արդեօք քիչ մըն ալ մեր ժողովուրդը պարծանքը պիտի ըլլայ իր արուեստագէտներուն և իր մաքի աշխատաւորներուն:

Տապանազարի մը յանդեցանք, տեղն է ուրեմն որ տապանազարի խնդիր մը յուղենք, կ'երեւայ թէ այս Ի. դարուն մէջ տակաւին չպիտի կրնանք աշխարհաբարը ըստ կամս գործածել, առանց արմկուելու յանուն գրաբարի, և իբր սրբապիղծ հետուելու այն խաբոյկին վրայ՝ ուր կէս դար առաջ կը հանուէին մեր անդրանիկ աշխարհաբար գործերը, ժամանակին Պատրիարքներուն և խառն րամիտ Պատուելիներուն ձեռքով: Յիսուն տարուան չըջանէ մը վերջ՝ տարօրինակ է որ կ'ուզեն դեռ վառ պահել այդ խարոյկը:

Խնդիրը պատ մենք քանի մը տողով. — Գալֆայեան Որբանոցի անմոռանալի երախտաւորին՝ Արքունի մայրապետի դամբարանին վրայ յիշատակարան մը պիտի փորագրուէր, և ընդհանուր փափաքի մը համաձայն Աղիւքոս. Փանոսեանէն խնդրուած էր որ տապանազարի մը պատրաստէ: Փանոսեան՝ պատճառ մը չէր տեսած այդ խնդիրքը մերժելու, և Խառգիւղ զրկած էր հետեւեալ արտայայտիչ ոտանաւորը. —

Որբուհիներուն հեզ, անպարսպար
Մըբուհի մայրիկն եղար դու տպար,
Ազնիւ անձնուրաց.
Եւ անոց վրայ, վառ սիրագորով
Աչքերուդ հետ սիրոյ ալ, տարիներով,
Հսկեց, զուգուրաց:
Ու տարիներով, անխոնջ, անձանձիւ
Ամէն նեղութեան, ցաւի տակացիւ,
Զեռներդ ամբարձիկ
Հայցելով յերկնից — գերագոյն շքեռհ —
Որբերուն համար ձորձեր քիչ մը նոր,
Պատառ մ'ալ հացիկ:..
Աղանիներու քեւին պէս ներմակ,
Հոգիդ դրախտին մէջ կը ժպտի հիմակ,
Մի՛նչ, ա՛լ յաւիտեան,
Աղօթք ու երգով շքումներ ծաղիկ
Պիտի գտն խնկել, օրհնել՝ խաղաղիկ
Շիրիւղ հանգստեան:

Կ'անցնին քանի մը օրեր, և ահա դարմանքով կը լսուի թէ այս տապանազարը մերժուեր է, թողուեր է մէկ կողմ: Ինչո՞ւ՝ որովհետեւ... աշխարհաբար է:

Ո՛վ սրբապղծութիւն...

Բարեբաղդութիւն մըն է Փանոսեանի համար որ կէս դար առաջ տեղի չունենար այս յանդգնութիւնը: Անոնք որ Ուղղափառութիւնն ու Ռուսինեանի Տարեցոյցը դատապարտեցին, կրնային Պատրիարքարանի բարապան մը փութացնել իր քով, և վզին շարժ մը անցնելով դէպի Ս. Փրկիչ ճամբայ հանել տալ, ի հարկէ օղափոխութեան համար:

Այսօր՝ այդ մերժուած տապանադրին տեղ՝ Սրբուհի Մայրապետին դամբարանին վրայ փորագրուած է հետեւեալ գլուխ-գործոցը որուն միայն ստորագրութիւնն մը կը պակսի. —

Մերուհի Մայրապետ

Նսան Գալժայեան,

Ծնաւ ի Գարբալ, 1822 Փետրուար 17.

Ի զուր որոց հարեալ ի սիրս

եղեւ հիմնադիր որանոցիս

Յաւին 1866 Յունուարի 1

Անխնջ ջանիւ եւ սիրալիւ խնամով

Պահեալ գ-սն զամս Բաճեշորս

Վախճանեցաւ ի արդեամբ

Յամին 1899 Յուլիսի 4

Եւ ամփոփեցաւ ասիս ի Յուլիսի 9.

Տէր հանգուցէ եւ յուսաւորեցէ:

Խառնակի մէջ՝ աճող ճէքեաթ մը կաղմուեր է այս տապանադրին վրայ: Կ'ըսեն թէ՛ ամէն անգամ որ մէկը զայն բարձրաձայն կը կարդայ, ժողովուրդին ծոցէն ծնած՝ ժողովուրդին լեզուն լսելու և խօսելու վարժուած անուշիկ մայրապետը կը յօրանէ ընդ իր գերեզմանին խորէն: Ու չիտակը տեղն է որ յօրանէ:

Բայց թողունք ճէքեաթը և դառնանք իրականութեան: Ինչո՞ւ անկարելի նկատուի աշխարհաբար դամբարանի մը ընդունելութիւնը եկեղեցւոյ շրջափակէն ներս, երբ այդ միեւնոյն եկեղեցւոյն կուշտը՝ քարոզը աշխարհաբար կը տրուի, ծանուցումները աշխարհաբարով կը կատարուին, նոյն իսկ Սրբազան գրքերու ընթերցումները աշխարհաբարով բացատրելու արամադրութիւններ կը յայտնուին ու փորձեր կ'ըլլան:

Ամէն ժամանակ իր տիրական պաշանջները ունի, և այդ պաշանջներուն դիմադրաւելը ա'յնքան անմիտ գործ է՝ որչափ օրինակի համար ջուրի հոկայ և ամենի հոսանք մը մարմնովին կեցնելու փորձը: Գրաբարը գեղեցիկ լեզու մըն է անուշտ, բայց ի'նչ օգուտ որ անյուշտ է իր ժամանակը. այսօրուան սերունդը հազիւ թէ զայն կը հասկնայ, վաղուանները ոչ իսկ պիտի կրնան չիտակ կարդալ անկէ՛ ո՛ր եւ է հատուած մը: Գէշ կամ աղէկ՝ վերջապէս ժամանակին մէկ արդիւնքն է ասիկա՝ որուն համար ոչ ոք կըրնանք մեղադրել: Գրաբարը շիջած է անդարձ կերպով, և ա'լ կըրնայ մնչել Պայրընի պէս՝ իր հոյակապ ու փառայեղ մեծութեան անկումը գիտելով:

Ժամ է սրբիս առնուլ արդ դուլ եւ դադար

Զի Եւրթել զայլս այսուհետեւ ոչ զօրէ:

Պէտք է ծալլել զայն ընդմիշտ, և յարմարիլ ժամանակին: Ինչ որ մեռած է՝ չ'ողջնար. չ'ողջնար մահաւանդ այս աստիճան անխնամ փորձերով:

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

Մեր արձագին ցաւակցութիւնները կը յայտնենք Տիար Օննիկ Զիֆթե-Սարաֆի, իր հօր՝ Հաճի Գրիգոր Էփենճի Աթիսոյումեանի մահուան առթիւ:

Արտոնատէր Ա. ՍԱԴԱԵԱՆ

ՏՊԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԴԱԵԱՆ

Յ. ՊԱԼՊԱԼԵԱՆ

(ՄԵՂՐՈՒՆԻ)

ԱՏԱՄՆԱՐՈՑԻ

Մուղաֆէրիէ Հիւանդանոցին եւ Պարսկական Դեսպանատան
Բերա, Մեծ Փողոց, Թագսիմ, քիւ 16, Չըրաճեան արառքման

Պալպալեան ամէն օր ակռայի ամէն տեսակ հիւանդութիւններով տառապողներ կ'ընդունի. իսկ Ուրբաթ, Կիրակի եւ Ներքշաբթի մինչեւ ժամը 5: Դիշերուանս եւ է ժամուն կարելի է զիմել: Պալպալեան կ'երաշխաւորէ իր լեցուցած ու շինած ակօսները: Յորեկները ակռայ քաշել տալու համար որոշ վարձք մը չկայ. քաշել տուողին կամքէն կախեալ է:

Աղբատներուն ճրի

“ԹՈՒՔԱԽՏԻ ՎՐԱՅ ԿԵՆՍԱԿԱՆ ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ”

Գրեց՝ ՏՈՒԹ. ՅՈՎՍ. Տ. ՍՏԵՓՆ. ՆԵԱՆ

Ժողովուրդին հասկնալի լեզուով մը բացատրուած է այնքան տարածուած եւ վտանգաւոր այս հիւանդութեան ընտելութիւնը: Յետապօքէն ցուցուած են վարակումէ ղերծ մնալու պարզ կերպերն ու դարմանումի ամէնէն բանաւոր եղանակները: Ամէն մարդու եւ ամէն տան անհրաժեշտ պէտքը:

Գիւնը՝ միայն 60 փարա:

2-5

ՏՕԻԹ. Ն. ՏԱՀԱԻԱՐԵԱՆԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Դիտական շարժում Ա. Տարի (1885) (Սպառաշ)	202
» » Բ. » (1886)	20
» » Գ. » (1887)	20
Բնական պատմութիւն Ա. հատոր (Կենդ. Հիւսուածաբանութիւն եւ Մարդկային Կազմախօսութիւն ու Բնախօսութ.)	
Դասագիրք երկրորդական վարժարանաց	40
Նախորդին համառօտը. Դասագիրք նախակրթարանաց	8
Ծագումն Հայ տառից (Պատկեալ Իզմիրեանց մրցանակաւ)	10
Մանրէաբանութիւն	10
Տիեզերք եւ իւր կազմութիւնը (Ֆրանսերէն)	10
Առողջապահութիւն	25
Ծննդական գործարանք (Կազմախօսութիւն, Բնախօսութիւն եւ Առողջապահութիւն)	6
Մարդկային սաղմնախօսութիւն	5
Բառացուցակ ախտանշանաց, Բ. տիպ	3
Տարուինականութիւն, Դ տիպ	8

Սոյն գործերու կեդրոնատեղին է

Մատրեոսեան Տպարան, Ֆինճաճըլար, Կ. Պոլիս

VICTORIA DE BERLIN

ՅԱՄԱՔԱՅԻՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԵԾԱԳՈՅՆ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՎԻՔԹՈՐԻԱ ՏԸ ՊԵՌԼԷՆ

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ԱՄԷՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ԳՈՒԾԱԴՐԷ
Ունի կեանքի, օժիտի, արկածի, ցմահ թռչալի ճիւղեր
Հաստատուած 1853 20 սեպտեմբեր արքայական հրովարտակով և
ուղղակի կառավարութեան հսկողութեան ներքեւ:
ՎԻՔԹՈՐԻԱ ՏԸ ՊԵՐԼԷՆ կեանքի ապահովագրութիւններ ունի թէ
բժշկական քննութեամբ եւ ի՞նչ առանց բժշկական քննութեան
Առանց բժշկական քննութեան եղած կեանքի ապահովագրութիւն
ներուն վճարումները չաբաթական մասնավճարներով տեղի
կ'ունենան, սկսեալ 5 զրոյէն

Ապահովագրեալ գումար 1902ին Ֆր. 1,244,457,577
Պահեստի գումար 1902ին » 451,284,214

ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԴՐԱՄԱՏՈՒՆԵՐԸ
Օսմ. կայս. Պանքա Բրետի Լիոնէ

Լիազօր Ընդհ. Ներկայացուցիչ
ՄԻՀՐԱՆ ՍԻՆԷՄ ԴԱԼՅԱՅԵԱՆ

3—10

Պոլիս, Բաղրեքոզլու խան, քիւ 45 եւ 45 Ե.

ՈՒԷՍԴԵՐՆ

ՀՐԴԵՀԻ ԴԷՄ

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿ.

Հիմնեալ 1851ին

Հաստուցուած վեճաներու գումարը	Անգլ. Ոսկի	6000000
Պատրաստ զրամ եւ տարեկան հատոյթ	»	1250000
Վճարեալ գրամադրուիս	»	410000

Հրապարակիս ծանօթ ֆրանսական եւ գերմանական ընկերու
թեանց գրամադրուիսը 100,000էն աւելի չէ:

«Ուէսդըրն» Ընկ.ը հրդեհի դէմ ամէն կարգի գործեր կ'ապա-
հովագրէ: Վնասները տեղւոյն վրայ եւ անմիջապէս կը հատուցանէ:

Ներկայացուցիչ Թուրքիոյ

ԴԱՌՆԻԿ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ

2—10

Պոլիս, Սուլթան Համամ, Բաթըրճը Օղլու խան թիւ 43